

Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi

Ankara University
Faculty of Political Science
Research Center For Development & Society

Tartışma Metinleri Working Paper Series

Devlet Reformunu Tarihten Çalışmak

Birgül A. GÜLER* Nuray E. KESKİN**

No.88

November/Kasım 2005

<http://www.politics.ankara.edu.tr/WP>

http://www.politics.ankara.edu.tr/tartisma_metinleri.php

* Professor, Ankara University, The Faculty of Political Sciences, Department of Political Sciences, 06590 Cebeci, Ankara

e-mail: bguler@politics.ankara.edu.tr

* Research Fellow, Ankara University, The Faculty of Political Sciences, Department of Political Sciences, 06590 Cebeci, Ankara

e-mail: N/A

- *Only the author of the papers published in The Series can be held responsible for the views, ideas, and the terminology adapted in the paper. The Research Centre for Development and Society (GETA) reserves the right to express opposing or supportive perspective upon the debates.*
- *The Series encourages the process of academic dialogue prior to the publication of the written material. The Series believes that constructing and strengthening the critical environment in the academia are crucially important for the lively academic dialogue.*
- *Paper proposals for publication in The Series and other contributions, comments, and remarks about the previously published material can be sent to The Series correspondent.*

• Tartışma Metinleri serisinde yayınlanan eserlerin görüş, düşünce ve terminolojisi tümüyle yazara ait olup, A.Ü. SBF Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi'ni (GETA) bağlamaz.

• Tartışma Metinleri bilimsel çalışmaların yayın öncesi akademik diyalog sürecine dahil edilmesi işlevi ile akademik diyalogun geliştirilmesini, güçlendirilmesini ve ihtiyacımız olan eleştiri ortamının oluşturulmasını amaçlamaktadır.

• Tartışma Metinleri serisinde yer alan çalışmalar hakkındaki görüş ve değerlendirmeler, doğrudan doğruya yazara veya yazara iletilmek üzere aşağıdaki sekreterlik adresine gönderilebilir.

Ankara University Working Paper Series
Correspondent: Research Fellow
Onurcan Tastañ
<octastan@politics.ankara.edu.tr>

Publisher: Ankara University Publishing House

DEVLET REFORMUNU TARİHTEN ÇALIŞMAK

Birgöl A. Güler
Nuray E. Keskin

İçindekiler:

I. KAMU YÖNETİMİNDE DEĞİŞME NASIL İNCELENEBİLİR?	4
II. “YÖNETİM DÜŞÜNÜNÜN EVRİMİ” : Neden Çalışılmalı? Nasıl Çalışılabilir? .	8
III. KAYNAKLARI DERLEMEK.....	13
IV. NOTLU KAYNAKÇA	15
17. YÜZYIL SONUNA KADAR	17
18. YÜZYIL KAYNAKLARI	24
19. YÜZYIL KAYNAKLARI	32
20. YÜZYIL KAYNAKLARI – 1900 - 1925	43

I. KAMU YÖNETİMİNDE DEĞİŞME NASIL İNCELENEBİLİR?¹

Kamu yönetimi alanında yönetim-örgüt terimlerine sıkışmış bakış açısı, İngilizce terimler ile modelleri esas alıp bunların içinde dönüp dolaşma yüzeyselliği nedeniyle, alanın, öğrencilerinin gözünde değersizleşmesine neden olmuştur. Türkiye’de alan henüz bir disiplin olarak kurulurken İngilizce yazında başlayan “disiplinin bunalımı”, “kimlik krizi” tartışmaları, Türkiye’de kamu yönetimi incelemelerinin ülkeye iğreti kalan yabancılığını iyiden iyiye pekiştiren bir etken olmuştur. Yarım yüzyıl sonunda ulaşılan nokta, kuram geliştirme çabalarına hiç girişmemiş olma durumu olarak özetlenebilir.

Son yirmi yıldan bu yana alanda tartışmasız en çok kullanılan kavram “değişme” kavramıdır. “Değişmeden kalan tek şey değişmedir” kuralının tarihin en üst genelgeçer yasası haline getirilmesinden “değişmeyen ya delidir ya ölüdür” veciz sözüne kadar akıllara olanca emrediciliğiyle yerleşen bu kavram, büyük ölçüde ihmal edilen bir bilimsel görevi yerine getirme fırsatı olarak değerlendirilebilir. Kamu yönetiminde değişme sorunu, kamu yönetimi araştırmacıları için kavram inşa etme ve kavram ağırları geliştirme görevini yerine getirme bakımından bereketli bir çalışma alanı olarak tanımlanabilir.

Bu çalışma notu, kamu yönetiminde değişme sorunu üzerinde nasıl bir çalışma yürütülebileceği sorusuna getirilen bir açıklama içermektedir. Daha önce, 1996 yılında yayımlanan Yeni Sağ ve Devletin Değişimi adlı yayında, kamu yönetiminin değişimi 1945-1980 dönemi reformlarına “idari reform”, 1980 sonrası reformlara ise “yapısal reform” terimleri atanarak ayrıştırılmış ve bu iki reform türü yönetimi değiştirme yöntemleri olarak incelenmişti. Amaç, 1980 sonrasında yaşanan kamu reformlarını açıklayabilmektir. Bir başka deyişle kitabın sorunu “reform kavramı” değildi. Günümüzde, kamu reformlarının tüm ülke yaşamını derinden etkilediği 21. yüzyıl başlarında, bu kez doğrudan reform kavramıyla uğraşmak ve bu kavramın tarihsel temelde kapsamlı bir çözümlemesini yapmak gerekmektedir. Bu not, böyle bir işi nasıl yapabiliriz? Kamu yönetiminde değişme sorununu nasıl ele alabiliriz? sorularına ilişkin bir yanıt sunmaktadır. Yazıdaki çerçeve, aynı zamanda, Kamu Yönetimi ve Değişme adlı yüksek lisans dersinin de sorun alanlarından birini oluşturmaktadır.

Kamu yönetimi kavramı üzerine

Kamu yönetimi, merkezileşmiş kapitalist devlet örgütlenmesiyle birlikte, modern devletin üç gücünden biri olan yürütme gücüne ait yönetim aygıtı yada bürokrasi olgusuna verilen addır. Kapitalist devletin kendine özgü yönetim ilişkisi olarak tanımlanan kamu yönetimi, bu anlamıyla, “evrensel” değil “tarihsel” bir kategoridir. Buna karşın, kavramın genel algılanışı sınırlarını çoğu zaman aşmıştır. Hem 20. yüzyılda ortaya çıkan sosyalist devlet kavramlaştırmaları, hem de 5000 yıllık devletli toplumların yönetim örgütlenmeleri bu kavramla açıklanır sayılabilmektedir.

Oysa, kapitalist toplumsal formasyona özgü yönetim ilişkisi olarak kamu yönetimi, siyaset – yönetim ayrılığı; siyaset – yönetim ilişkilerinde özgün yapılanma; memurluk sistemi; hiyerarşik örgütlenme gibi oldukça katı ve

¹ B.A. Güler, Kamu Yönetiminde Değişme Dersi Sorunu, 10 Mart 2004.

açık biçimde tanımlanmış bir ilişkiler bütünüdür. Bu bütünün yönetimini üstlendiği toplumsal yapı sermaye – emek çelişkisi üzerinde yükselmekte; ulusal siyasal birlik yurttaş kategorisi eliyle kurulmakta; devlet – din işleri laiklik ilkesi üzerinde ayrılık temelinde örgütlenmektedir. Kapitalizm dışı herhangi bir üretim biçiminin geçerli olduğu tarihsel zamanların toplumsal formasyonlarında hem devlet yapısı ve devlet organları arası ilişki, hem devlet – toplum ilişkileri, hem de toplumun yapısı farklı özellikler taşıdığı için, “kamu yönetimi” olgusunun özgün bir kavram kategorisi olarak kabulü gerekir.

O halde, kamu yönetiminde değişme sorunu dendiğinde, çalışma alanı, merkezileşmiş kapitalist ulus-devlet ile sınırlı bir olgu seçilmiş demektir.

Kamu yönetiminde değişme: *reform* kavramı üzerine

Kamu yönetiminde değişme, toplumsal yönetimin yapısı ve işleyişine siyasal müdahaleler ile gerçekleşir. Bu müdahalenin toplayıcı kavramı “reform”dur. Kamu yönetiminde gerçekleştirilen reform olgusu, iki açıdan inceleme konusu yapılabilir:

1. Müdahalenin alanı ve araçları temelinde bir yöntem olarak incelenmesi,
2. Müdahale ihtiyacının ortaya çıkmasını sağlayan nedenlerin incelenmesi.

İki inceleme için de, reform yöntem ve olgusunun farklı türlerini belirlemek, her türü kendi içinde derinlemesine ve birbirleriyle karşılaştırmalı olarak ele almak gerekir.

Bu amaçla, öncelikle kamu yönetiminde farklı reform kategorileri için, çalışmalar ilerledikçe değişiklik yapmaya açık bir ön-sınıflandırma kurulmalıdır. Türkiye örneğinde bir ilk sınıflandırma şöyle yapılabilir:

Reform Kavramını Yöntem Olarak İnceleme

Kapitalist toplumsal yapının oluşumuyla birlikte ilerleyen yönetimde reform çalışmaları, 18. yüzyıldan başlanarak günümüze dek yedi tür halinde belirlenebilir.

<u>Reform türleri (dönemleri)</u>
....
....
Laledevri reformları 1700’lü yıllar
Nizamı Cedid reformları 1789-1838
Tanzimat reformları 1839-1856
Islahat reformları 1856 – 1920
Inkilap(lar) –1923 – 1939
İdari reform –1945-1980
Yapısal reform –1980 sonrası

Başlangıç tarihi olarak alınacak zaman noktasının belirlenmesi ve yapılan belirlemenin gerçekleştirilmesi için ayrı bir çalışma yapılması gerekir.² Burada 1718 Laledevri reformlarının başlangıç noktası olarak alınması, mevcut tarih çalışmalarında bu nokta ve daha sonraki aşamaların genel olarak tartışmasız kabul görmesi nedeniyledir.

Her reform türü, kendi içinde derinlemesine ve karşılaştırmalı olarak, belirlenecek bir “özellikler listesi” temelinde incelemeye alınabilir. Her tür için, reformları yürütecek ayrı bir örgüt kurulup kurulmadığı; ayrı bir bütçe yaratılıp yaratılmadığı; mevcut kadrolar dışında bir reformcu yönetici grup oluşturulup oluşturulmadığı gibi sorular üzerinde “reform yönetimi” sorgulaması yapılabilir. Diğer özellikler listesi için, aşağıdaki gibi alan başlıkları tasarlanabilir:

<u>Reform alanları</u>
Reform yönetimi: özel örgüt – kadro - bütçe varlığı
Sivil yönetim: merkezi, taşra, yerel yönetim
Askeri yönetim : savunma, ordu.
Mali yönetim: vergi sistemi ve yönetimi, bütçe
Personel alanı: ‘tensikat’, rejim değişikliği
Hizmetler alanı: eğitim, sağlık, altyapı, vb...
Yargı alanı: mahkemeler sistemi ve hukuk rejimi
Haklar alanı: toplumsal, siyasal, yönetsel
....

Her reform türü, reformu üstlenen savunan kişi yada gruplar ile buna karşı çıkan toplumsal ve siyasal kişi ve gruplar bakımından incelenmelidir. Bu kesimlerin temel savları, reform ve karşı-duruş belgeleri üzerinde yapılacak çalışmalarla ortaya çıkarılmalıdır.

<u>Reform –fikir- kadrosunun nitelikleri:</u>	<u>Reform düşüncesinin taşıyıcı araçları:</u>
Yerli – yabancı aktörler	Sefaretname
Kişi – kurul tipi çalışma	Risale – layiha

² Türkiye açısından 15-16. yy: Tımar sisteminin uygulandığı dönem. “daire-i adliye ve erkanı erbaa ilkelerine dayalı yönetim.” Nasihatname, siyasetname metinlerinden incelenebilecek olan bu dönem, Osmanlı klasik dönemi olarak adlandırılır. Toplum tipinin feodal mi, asya tipi üretim tarzı mı, “kendine özgü” mü olduğu tartışmalarını şimdilik bir yana bırakabilmek için, bu döneme “kapitalizm-öncesi” denebilir. Kamu yönetimi tanımına bağlı olarak, “kamu yönetiminde değişme sorunu” bakımından bu dönem çalışma alanı dışındadır. 16. yüzyıl sonu – 17. yüzyıl: “nizamı aleme ihtilal ve reayaya infial geldi.” Uygulamaya dönük layiha ve risaleler dönemi. 18. yüzyıl laledevri açılışının başlangıcı bu dilimde aranmalıdır. Yapılacak çalışma sonunda, “reform türü” listesine yeni ekleme(ler) yapılması umulabilir.

Karşı duruş aktörlerinin belirlenmesi	Kişisel rapor
...	Kurumsal rapor

Bu ana araştırma alanlarında çalışma, şu sorular çerçevesinde ayrıca şu sorular üzerinde durulabilir:

Her reform türünün özgün kavram ve terimleri nelerdir?

Her türün incelemede kullanılacak temel kaynakları hangileridir?

Her türün uygulama sonuçları ne olmuştur? [Her reform dönemi, yönetsel değişimi içeren bir kronolojik çalışma yapmayı gerektirir]

Her tür üzerine yapılmış araştırma ve kaynaklar nelerdir?

Araştırmaların konuya ilişkin bakış ve yorumları nedir?

Reform Olgusunu Nedenleri Bakımından İnceleme

Kamu yönetimi, toplumsal bütün içinde bağımlı değişkendir. Bu nedenle, kamu yönetiminde değişmeyi açıklamak, toplumsal formasyonun incelenmesi ile mümkündür. Toplumsal formasyon, kendi içinde bir bütün oluşturmakla birlikte, yalnızca “iç dinamikler”den ibaret değildir. İç dinamikler kadar dış dinamiklerin de ilgi alanı içinde görülmesi ve tanımlanması gerekir. Bu çalışmada temel kaynaklar, toplumbilimlerinin değişik alanlarına yayılmış durumdadır.

Ancak, nedenler bakımından inceleme, toplumbilimlerinin farklı alanlarında yapılmış çalışmaların genel bir okumasından ibaret kalacak bir çaba değildir. Farklı alanlarda gerçekleştirilmiş çok sayıda önemli araştırmada yapılmamış olan şey, toplumsal dinamiklerin yönetsel veri ve sonuçlarla ilişkilendirilmesidir. Yönetsel veri ve bulgular, çoğu zaman, toplumsal yaşamın son derece süzme ve yoğun belirişleridir. Bunları, toplumsal – siyasal dinamiklerin basit birer yansıması ya da sonucu olarak değerlendirmek, neden-sonuç ilişkilerini aşırı basitleştirmek tehlikesi taşır. Bu yanıltan korunmak üzere, yönetsel olguların bir ilişkinin sonucu iken aynı anda bir başka ilişkinin nedeni olduğunu önceden kabul etmek, daha uygundur.

Toplumbilimlerinin farklı alanlarında yapılmış araştırmaları kullanmanın yaratabileceği sorunlardan biri, araştırmaların çoğu zaman örtülü varsayımlara sahip olmaları ve değişme süreci karşısında “taraf” olmalarıdır. Reformlar süreci incelenirken bu özellikle önemli bir engelle dönüşebilmektedir. “Değişmeden kalan tek şey değişmedir” inancı, tarihin evrimci ilerleme çizgisi varsayımı, reformculuğu genellikle “ilerici”, buna karşın reform eleştiriciliğini “gerici” biçiminde nitelemelerle tanımlamaya yol açmaktadır. Bu açıdan şu örnek çarpıcıdır: 19. yüzyılda, uzak köşelerde bir köye yol açma çalışmaları köylülerin kararlı direnciyle karşılaşmıştır. İşi yapmak isteyenler, yol sayesinde köyü uygarlığa kavuşturacaklardı; buna karşı direnmek olsa olsa “koyu cehalet”tir; “geri kalmışlık”tır; “körlük” ve hatta “ahmaklık”tır. Köylüler için ise yol, vergi toplamak üzere tahsildarların kendilerine daha kolay ulaşmaları ve durmadan işgale uğrayan topraklar üzerinde işgalcilerden korunma olanaklarının ortadan kalkışı anlamına gelmektedir.

Kamu yönetiminde değişmeyi inceleyen araştırmacı, bu sorunda nasıl bir konuma yerleşmelidir? 21. yüzyıldan bakınca, yol kapitalistleşmenin temeli olarak “tarihin ilerleme”sindeki zorunluluksa, köylünün direnişine bakış reformcununkiyle aynı olmayacak mıdır? Yoksa bu sorunun dışına mı çıkmalıdır? Ortada “ahmak”ça direniş ve “gericilik” yoktur. “Ahmakça gerici olan vergi adaletsizliği ve işgalciliği” denemez mi? Bu koşullar var oldukça, yola karşı çıkan köylü, yalnızca çıkarını savunmaktadır; sorun köylüde değil tarihin “ilerleme” tarzındadır.

Reformlar incelemesinde karşı karşıya kalınacak, buna benzer çok sayıda tartışma konusu vardır. Bu konuların hemen her biri, günümüzde içinde bulunduğumuz tartışmalara doğrudan ışık tutacak güçtedir.

Yönetimsel Değişme Terimleri

Kamu yönetiminde değişme, farklı reform türlerinin kendi terminolojisini geliştirmesi nedeniyle, oldukça zengin bir terminoloji yada kavram kurmaya yardımcı olabilecek araştırma konularından biridir. Aşağıdaki kavram ve terimler, alanın başlıca kavramsal araçları olarak sıralanabilir. Bu liste, reform türleri üzerinde yapılacak çalışmalarla uzatılabilir, kavramsal ilişkiler yeniden tanımlanabilir. Ancak öncelikle, eldeki kavramların açık biçimde tanımlanması için çaba göstermek gerekir:

İhtilal – Devrim – siyasal devrim

- İsyân
- Kalkışma
- Ayaklanma
- Müdahale
- Darbe

İnkılap – Dönüşüm – toplumsal devrim

Reform

Tanzimat

İslahat

Yapısal reform [1980 sonrası kamu reformları]

- “Transformasyon”³
- “Transition”⁴ – Geçiş
- “Adjustment” – Uyarılma⁵

Restorasyon⁶

Rönesans⁷

İlerleme

Kalkınma

Modernleşme

Sömürgeleşme

BAZI KAYNAKLAR:

Aydemir, Şevket Süreyya, *İhtilalin Mantığı*, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 1976, s. 13- 107.

Eisenstadt, S. N., *Revolution and the Transformation of Societies –a comparative study of civilizations*, Free Press, 1978.

Krasin, Y., *Devrim Sürecinin Diyalektiği*, (Çev. Kemal Kuraksız), Konuk Yayınları, İstanbul, Şubat 1978.

Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, (7.basım) İstanbul 1999.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.

II.

“YÖNETİM DÜŞÜNÜNÜN EVRİMİ” : Neden Çalışılmalı? Nasıl Çalışılabilir?⁸

³ [1980 sonrası en az gelişmiş ülkelerde kamu reformu]

⁴ [1990’lı yıllardan başlayarak eski sosyalist ülkelerde kamu reformu]

⁵ [1980 sonrası az gelişmiş ülkelerde kamu reformu]

⁶ [Devrimle yıkılmış eski toplumsal-politik yapıyı yeniden kurma]

⁷ [Batı’da; ulusal ve laik devlet sisteminin doğuşu]

⁸ B.A. Güler, Bir Okuma Notu, 13 Mart 2005.

Yönetim düşünüyü nedir?

- *Düşün (ide)* duyularla değil zihinsel olarak tasarlanan - biçim verilen - canlandırılan nesne veya olay, fikir, ide... *İdeoloji (Düşünbilim)*: Siyasi veya toplumsal bir öğretiyi oluşturan; bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü.
- *Yönetim yada kamu yönetimi*, insan toplumlarının “ekonomik ve toplumsal örgütlenme tarzı”dır. Siyaset kavramı yönetimin ilkelerini ve iktidarın kaynağını ortaya koyarken, yönetim bu ilkelerin de maddi zeminini oluşturan ekonomik ve toplumsal yapının örgütlenme tarzının kendisidir.
- *Yönetim düşünüyü*, herhangi bir toplumda ekonomik ve toplumsal örgütlenme tarzına ilişkin olarak dile getirilmiş düşünceler bütünüdür. Bu düşünceler ‘olan’, ‘olması gereken’, ‘bozuk olan’, ‘ıslah-reform yolu’ biçimlerinde dile getirilebilir.
- *Yönetim düşünüyünün evrimi üzerine çalışma araçları* ‘hükümdar aynaları’, ‘nasihatnameler’, ‘siyasetnameler’, ‘ıslahatnameler’, ‘adaletnameler’, ‘isyan belgeleri’, ‘ayaklanma incelemeleri’ gibi çeşitli adlar altında bilgimiz dahilinde olan tarihsel yazılı kaynaklardır.⁹

Yönetim düşünüyünün evrimi nasıl bir yapıya sahiptir?

Günümüzün modern toplumlarında ‘ekonomik’, ‘toplumsal’, ‘siyasal’, ‘yönetimsel’ düşün biririnden ayrılmış ve kategorik alanlar haline getirilmiştir. Buna karşın modern toplum öncesi yapılarda ayrışmanın bu derece net olduğu söylenemez. Bu nedenle, farklı toplumsal alanların düşünsel evrimini irdeleyenler, modern zamanlar öncesine doğru uzandıklarında ‘yokluk’la karşılaşabilmektedirler. Geriye doğru gidildikçe, kaynağı araştırılan özgün alan, siyaset-yönetim düşünüyü içinde kaybolmaktadır.

Yönetim düşünüyünün evrimini çalışmak ve süreci tüm boyutlarıyla ortaya koymak, başka alanların düşün evrimi araştırmalarına da katkıda bulunmak anlamına gelecektir. Hem bu yargıyı açıklayabilmek, hem de bir alanda düşünsel evrimin nasıl incelenebileceğine ilişkin olarak fikir edinebilmek için aşağıdaki kısa metin yararlı olabilir.

Niyazi Berkes, 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi adlı yapıtının ikinci cildine *Osmanlı Ekonomik Düşünüyünün Evrimi* başlığı verdiği yirmi sayfalık bir ek koymuştur.¹⁰ Eklenen metnin konusu, Osmanlı-Türk tarihinde *ekonomik düşünüyünün evrimini* incelemektir. Bu çalışma, *yönetim düşünüyünün evrimi* üzerine nasıl çalışılabileceğine ilişkin görüşümüzü genişletmemize yardımcı olabilir. Berkes’in “ek”inde konu nasıl ele alınmıştır? Hangi çalışma araçlarını kullanmıştır?

Çalışmanın Kuruluşu:

Adım-I: Berkes’in ilk adımı, “evrim zamanı”nı sınırlandırmaktır. Evrim süresini 16. yüzyıldan başlatmaktadır. Başlangıç noktasına ilişkin ayrıca bir açıklamaya gerek

⁹ Bu kaynaklar için bazı listeler *Çalışma Notları*’nda verilmiştir:

<http://politics.ankara.edu.tr/~bguler>

¹⁰ Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, İkinci Cilt, Gerçek Yayınevi, Genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul Aralık 1975, s. 323-344.

görmemiştir. Ona göre “Osmanlı-Türk tarihinde ekonomik düşün, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar, Batı ülkeleri ile süren ekonomik ilişkilerin yarattığı durumlar karşısında değişmelere uğramıştır.”

Adım-II: Ele aldığı 400 yıllık evrim zamanı, ekonomik düşünün değişimini belirleyen bir ortak özelliğe sahiptir; bu da ‘Batı ile ekonomik ilişkilerden doğan durum’dur. Durumdaki her köklü değişme, 400 yılı alt dönemlere ayırmak için gösterge olarak değerlendirilecektir.

Adım-III: İncelemenin zaman tabanı, “Batı Avrupa ülkeleri ile süren ekonomik ilişkilerin yarattığı durumlar karşısında değişmeler” hesaba alınarak üç alt döneme ayrılmıştır:

- *İlk dönem:* 16-17. yüzyıllar, tanımlayıcı terim ‘ıslahı halel –ihtilal durumunun giderilmesi’
- *İkinci dönem:* 18. yüzyıldan 1825’e kadar, tanımlayıcı terim “nizamı cedid –yeni düzen kurma”
- *Üçüncü dönem:* 1826’dan Osmanlı devletinin yıkılışına kadar geçen süre, tanımlayıcı terim “tanzimat – düzenleme” ile “ittihad ve terakki - birleşerek ilerleme”.

Adım-IV: Makalenin amacı, ekonomik düşünün evrimini belirlemektir. Belirlenen bir ölçüt temelinde başlangıç-bitiş süreci karşılaştırılan zaman dilimi, aynı ölçütten doğan değişmeler kullanılarak daha küçük ve türdeş zaman dilimlerine bölünmüştür.

Peki bu zeminde yürütülecek irdeleme, içeriğe ilişkin olarak ne aranarak gerçekleştirilecektir? ‘Ekonomik düşün’ nasıl *seçilecek* ve hangi *nesnelere* üzerinden irdelenecektir? Buna verilen yanıt şudur:

Belirlenen dönemlerde ekonomi düşünüyü (1) dönemin ekonomik koşullarını ve (2) tarihsel etkenlerden ekonomik olanlarını *ne ölçüye kadar kavrama yetisi gösterebilmiştir?*

Bu soruların yanıtları verince, “ekonomi düşünüyü”nün evrimi de ortaya çıkarılmış olacaktır.

Dönemler ve Savlar:

Berkes, ekonomi düşününün evrimini üç döneme ayırmış, evrime ilişkin tanımlamaları bu aşamalar bakımından yapmıştır. Ancak aşamalardan ikincisi pek hızlı geçilmiştir; ayrı bir aşama olarak görülmek yerine ilk aşamadan ikincisine geçiş süresi durumundadır.

SAV-I:

Eski Osmanlı düşününde ekonomik olana ait savlar, siyaset-yönetim düşünüyü içinde erimiş haldedir.

“Eski Osmanlı ekonomik düşünüyü ve tutumu vardır”

- Asyalı, gelenekçi dinasti despotizmi devletleri geleneği
- İslam ilahiyat ve fıkıhı
- İlahiyatta “Aş’arilik”, hukukta “Hanefilik” okulunun, Asyalı geleneğe uygunluğu
- Asyalı gelenek ile İslam geleneği bireşimi

Bu düşünün özü şöyledir: “Devlet ordusuz, ordu maliyesiz, maliye reayasız, reaya ‘adaletsiz’ [düzensiz-denge’siz] olmaz; daire-i adalet” -Kadim geleneğin ebedi değişmezliği kabulü.

Kavramlar:

Mal: Devletin mülkünden edindiği servet; mali- ekonomik varlık demektir.

Mülk: Gücün üzerine oturduğu ekonomik temel

İhtilal: Yasa-kuruluşunun düzeninden çıkması durumu; mali sorun.

Değişme: Sorun çıkmışsa, geleneksel siyasa yöntemleri şiddetlendirilmelidir: Müsadere, vergi, iç-dış ticareti tekellere bağlama, çiftçi-lonca statülerini daha sıkı tutma, nakit değeri manipülasyonları...

Sorunun tanımı: “Kulların en temel yasaya aykırı olarak parmaklarını paraya bulaştırmış olmaları”

Tanımdaki sorun: Oysa kulluk görevi, özel servet edinme olanakları karşısında çığneniyordu. Ekonomik çıkarın devlet katına ulaştığı görülüyor; buna siyasal çözüm aranıyor; ama ekonomik boyut fark edilemiyordu.

Düşünün ortaya koyulduğu araçlar: “Bu düşün, din ve fıkıh kitaplarından ziyade siyasa kitaplarında, hükümdarlara nasihatler kitaplarında, ahlak kitaplarında, İbn Haldun gibi tarih düşünürlerinin yazılarında ve hükümdarların “kanun”larında gelişmiştir. [Ekonomik düşün, siyaset-yönetim düşününü içinde erimiş haldedir.]

Berkes’e göre sorunun kaynağı “yeni dünya ekonomisi ile karşılaşma olayıdır”

SAV-II:

İkinci dönem yok gibidir; Berkes’in incelemesinde ilk dönemden üçüncüsüne çok hızlı bir geçiş vardır; üç dönem ayrımı çok gerçek görünmez.

- Yeniçerilik köylünün loncası çöken esnafın ocağıydı: kaldırılması yenilik değildi...
- Devrim, yeniçeriliğin kaldırılışında değil, endüstri genişlemesi aşamasının başlamasındaydı.
- *İlk ekonomik düşün*, bu olayın kapıları zorlamasıyla doğdu.

En eski izleri Takvimi Vekayi’dedir; Moniteur Ottaman’dadır; Ceridei Havadis’tedir. Mahmut devletçiliği ve liberalizmi bir aradadır.

SAV-III:

Üçüncü dönem Batı liberal ekonomi düşüncesidir.

Berkes bu dönemin ekonomik düşününü yayınlar üzerinden inceler:

- İlk ekonomik doktrin: David Urqhard
- Takvimi Vekayi
- Moniteur Ottoman
- Blaque Bey
- İlk ekonomik doktrin: Liberalizm-İngiliz etkisi: 1838 Ticaret Anlaşması
- Reşit Paşa
- Ceride-i Havadis
- 1859, Tedbir-i Menzil Ermeni Sahak Efendi
- Mehmet Şerif, İlmi Emvali Mülkiye
- İlmi Tedbiri Mülk
- İlmi Servet
- Mecmua-i Fünun
- Yeni Osmanlılar
- 1880, Ohannes, Mebadii İlmi Servet
- 1883, Nuri Bey, Mebahisi İlmi Servet

- 1891, Ahmet İhsan İلمي Servet
- 1900, Mehmet Ekrem Fenni Servet
- Ahmet Mithat, Ekonomi Politik

Değerlendirme

Niyazi Berkes, ekonomi düşününün evrimini araştırdığında, bunun ilk ortaya çıkışını Osmanlı toplumunda Batı liberal düşüncesinin belirginde bulmaktadır. Bundan önceki dönemlerde ekonomi düşününü –varsa- siyaset/yönetim düşününü içinde erimiş; ama bu bütün içinde ayrı bir alan oluşturamamış halde bulmaktadır.

Burada iki sonuçtan söz edilebilir:

- (1) *Bakış açısı sorunludur*: Ekonomik düşününü, daha önceki yüzyıllarda, 18-19. yüzyıl Batı kapitalizmine ait içerik ve sınırlara göre tanımlayarak aramaktadır. Bu nedenle önceki dönemlerde ekonomik olan'a ilişkin değerlendirmeleri görememektedir.
- (2) *Özelliği saptamış ama araştırmaya girişmemiştir*: Yazar, modern zaman öncesi dönemlerde, ekonomik düşününün siyaset-yönetim düşününü içinde erimiş olduğunu saptamıştır. Ancak bu konumu araştırmamış, bir “ayırma” işlemine girişmemiştir.

Bu çalışmadan, ‘yönetim düşününü’ üzerine yapılacak araştırmalar için birkaç sonuç çıkarılabilir:

- Yönetim düşününün evrimi, başka alanlara göre oldukça eski zamanlara kadar inmektedir.
- Yönetim düşününü ekonomik, toplumsal ve siyasal düşününü de kapsamaktadır.
- İncelemelerde birbiri içinde erimiş boyutları ayırdetme çabasına ağırlık verilmelidir.

Şu aşamada açıkta kalan soru şudur:

- Yönetim düşününü içinde erimiş bulunan bu boyutlar nasıl ayırdedilebilir?

Yönetim düşününü araştırmaları için not:

- Yönetimsel düşününün, 19. yüzyılda Mekteb-i Mülkiye-i Şahane’de okutulan ders kitaplarındaki görünümü nasıldır?
- Okulun öğretim programında hangi dersler vardır?
- Yönetim dersleri kimler tarafından okutulmaktadır?
- Akademik niteliği baskın kitaplar var mıdır? Nelerdir?
- Bu dönemde hangi dergilerden söz edilebilir?

III.

KAYNAKLARI DERLEMEK

Pal FODOR'dan 15-17. Yüzyılda Kamu Reformu Yazıları¹¹

Kamu yönetiminde değişme, tümüyle değil ama, önemli ölçüde *reform* kavramıyla ilişkilendirilen çalışma alanlarından biridir.

Reform, Türk kamu yönetiminin tarihsel karakteristik özelliklerini ortaya çıkarabilmenin ve genel olarak kamu yönetiminde değişme sorununu kavramlaştırabilmenin verimli bir aracıdır. Bunun için reform hareketlerini tipleştirmeye gereksinme vardır. Böylece tarihsel karşılaştırma yöntemi kullanılabilir, reform türleri arasında ortak özellikler saptanabilir.

Böyle bir çalışmanın somut malzemeleri, tarihte *risale*, *layiha*, *nasihatname* gibi yazılı yapıtlardır. Osmanlıca kaynaklara başvurma bakımından önümüzdeki dil engeli aşılabılırsa yada yönetim tarihi üzerine çalışan uzmanların yaptığı çeviri metinlere ulaşılabilirse, yolun önemli bir bölümü katedilmiş olur. Ama bu çabaya girişebilmek için, öncelikle iki düşünsel kilidi açmak gerekmektedir. Birincisi, “Osmanlı reform yazıları şu yada bu kişinin nasihatlerinden ibaret metinlerdir”, ikincisi “bu metinler Eski Yunan düşüncesinin ve bir miktar da İslam devlet/ahlak felsefesinin etkisinde üretilmiş yazılardır” nitelemeleri... Geçmiş yüzyıllarda ‘birilerinin’ yüksek sesli homurdanmalarını okumanın gereksizliği ile etki ürünleri yerine orjinal olana, kaynak oluşturana –Eski Yunana- başvurmanın akılcılığı düşünceleri, öncelikle çözülmesi gereken sorunlardır. İlk yargı açıkça bilgi eksikliğimize ait bir sorundur; çünkü ‘nasihatler’, Prof. Dr. Özer ERGENÇ’in uyardığı üzere, kaleme alana değil, yüzyılların yönetim geleneği içinden süzülüp gelen toplumsal / kolektif / düşünsel dünyaya aittir. İkinci yargı ise, bu yazıları incelemiş başka araştırmacıların ulaştıkları sonuçlardır; bu sonuçları dikkate almakta elbette yarar vardır. Ama bu tür değerlendirmelerin bu kaynaklara eğilmeyi engellemesi için ideolojik tercih yada kolaycılık dışında hiçbir mantıklı açıklama yoktur. İdeolojik tercih, üzerinde tartışma açılabilir boyuttur. Kolaycılık ise, yalnızca, akademik ihmalkarlığı ve entelektüel körleşmeye yol açan türden ciddi bir tembellik olarak görülebilir.

Tarihte *reform düşüncesinin ve kamunun yönetimi sorununun* tanımlayıcı özelliklerini saptayabileceğimiz ne tür kaynaklar vardır?

Bu soruya kısmen de olsa yanıt vermemizi sağlayan makalelerden biri Macar bilim adamı Pal FODOR tarafından 1988 yılında yayımlanmış, Erdal ÇOBAN tarafından Türkçe’ye çevrilerek 1999 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını olan Tarih İncelemeleri Dergisi’nde (s. 281-302) kullanımımıza sunulmuş bulunmaktadır. Makale *15-17. yüzyıl Osmanlı Hükümdar Aynalarında Devlet ve Toplum, Kriz ve Reform* başlığı taşımaktadır.

Makale, Nizamülmülk’ün *Siyasetname*’sine gönderme yaparak başladığı sıralamasında, 1400-1600’lü yılları kapsayan üç yüzyıllık zaman dilimi içinde üretilmiş 13 reform metni – *hükümdar aynası*- hakkında özet bilgi vermekte ve değerlendirmeler sunmaktadır.

Yazar, ‘hükümdar aynaları’nın, 14. yüzyılın ortalarında 1350’li yıllardan itibaren ortaya çıkmaya başladığını belirtmektedir.

¹¹ B.A.Güler, Bir OkumaNotu, 15 Şubat 2005.

Yazar, Osmanlı yazınında *hatırat*, *risale*, *layiha*, *nasihat* olarak adlandırılan bu metinleri, “Avrupa kökenli hükümdarların yada kralların” yönetme sorunlarını konu alan yazım türü için kullanılan “*hükümdar aynası*” terimi içinde toplamaktadır. Böylece yakın doğu yazınıyla ilişki kurma şansı elde ettiğini belirtmektedir. Ona göre Osmanlı aynaları kendilerine özgü “sayısız özellikler”e sahiptir; bununla birlikte Osmanlı hükümdar aynalarının, başlangıcını Emevi Devletinin çöküşüne kadar götürdüğü İslam kültüründeki aynaların “organik bir devamı” olarak değerlendirilebileceği görüşündedir.

Haklarında bilgi verdiği kaynaklar şunlardır:

- *Kelile ile Dimne* : I. Murat için çeviri; Ali Çelebi tarafından *Humayunname* adıyla Sultan Süleyman’a sunulan çeviri.
- 1082 yılında yazılan ve Farsçadan 1350-1432 arasında altı kez çevirilen *Kabusname*.
- Şair Ahmedî’nin *İskendername* adlı Germiyan beyi için yazılmış, ama I. Bayezid’a sunulmuş yapıtı.
- 1488-1495 arasında Tursun Bey tarafından yazılan *Tarih-i Ebu’l Feth*.
- 1541-1563 arasında yazılan Sultan Süleyman’ın veziri azamı Lütü Paşa’nın *Asaf-name* çalışması,
- 1500 sonlarında Mustafa Ali’nin *Nushatü’s-selatin* adlı yapıtı,
- 1596’da Hasan Kafi el-Akhisari, *Usulü’l-hikem fi nizamü’l-alem*,
- 1608’de Veysi Efendi, *Habname*,
- 1606’da yazarı bilinmeyen *Kavanin-i Yeniçeriyân*,
- 1618-1622 yazarı gizlenmiş *Kitab-ı müstetab*,¹²
- 1631’de Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*,¹³
- 1653 Katip Çelebi, *Desturü’l-amel li-islâhü’l-halel*
- 1675 Hüseyin Hezarfen, *Telhisü’l-beyan fi kavanin-i al-i Osman*

Bu listeye, Mehmet Halife tarafından 1650’li yıllarda yazılan *Tarih-i Gilmani* adlı kitap eklenebilir.¹⁴

Daha eski tarihlere, Nizamül Mülk’ün zamanına ait, 11. yüzyılda yazılmış ve Türkiye’de en çok bilinen yapıtlardan Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu bilig* adlı kitabı da anımsatılabilir.

Bu liste yüzyıllık dilimlerle tamamlandığında ve tarihçilerin değerlendirmelerinden yararlanılarak yapıtların doğrudan kendileri kamu yöneticisinin bakış açısıyla incelendiğinde, kamu yönetimi ve bu mekanizmanın reformu hakkında bugünkünden daha derin ve geniş bir bilgiye ulaşılabileceği açıktır. Bilginin çeşitlenmesi ve derinleşmesi, kamu

¹² Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler –I* Kitab-ı Müstetab, TTK, Ankara 1974.

¹³ Kemal Aksüt, *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul 1939; Çağatay Uluçay, “Koçi Bey’in Sultan İbrahim’e Takdim Ettiği Risale ve Arzları”, *Zeki Velidi Togan’a Armağan*, İstanbul 1930-33, s. 177-199.

¹⁴ Mehmed Halife, *Tarihi-i Gilmani*, 1075/1665 ; Haz. Kamil Su, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1986.

yönetimi olgusunun kuramlaştırılmasına doğrudan katkıda bulunacak, kuşkusuz kamu yönetimi disiplininin bilimsellik savını güçlendirecektir.

IV. NOTLU KAYNAKÇA¹⁵

Kamu(nun) yönetimi konusunda değişme sürecini incelemenin başlıca araçlarından biri olan reform yazıları, 15-17. yüzyıl için Pal Fodor tarafından derlenip tanıtım ve değerlendirmelerini içeren bir makaleye konu edilmişti. 1988’de yazılan bu makale, 1999’da Türkçe’ye çevrilip yayımlandı.¹⁶ Makale, tarihçi olmayan kamu yöneticiler için tarihsel kaynaklara başvurma isteğini kamçılayan ve daha önemlisi bunun için cesaretlendiren bir yapıya sahiptir.

Nuray E. KESKİN genel bir kütüphane taraması yaparak, Fodor’un makalesinde andığı yapıtların Türkçe basımlarını araştırmıştır. Elde edilen sonuçlar, -kamu yöneticisi gözüyle-tarihçilerimizin bu alanda büyük ve üstün nitelikli bir emek harcamış olduklarıdır. Kamu yöneticilerinin oldukça sınırlı bir ilişki kurdukları bu birikim, ilgimizi ve çalışmamızı beklemektedir.

N.E. Keskin taramayı sürdürmüş ve Osmanlıca yazılı kaynakları kapsayacak biçimde 20. yüzyılın ilk çeyreğini de içerecek biçimde genişletmiştir. Taramanın sonuçları aşağıda yer almaktadır. Her yüzyılın sonunda kutu içindeki “genel kaynaklar”, birincil kaynaklara ulaşma olanağı sağlayanlarla belirlenmiş kaynaklar üzerinde değerlendirmeler içeren çalışmalardan oluşmaktadır.

Kamu(nun) yönetimi sorunu üzerine tarihsel kaynakları kullanabilmenin başlıca güçlüğü, görüldüğü kadarıyla, tarihçilerin kaynakları transkripsiyon ile yetinen çeviriler halinde bırakmalarıdır. Bu durum, kaynakla buluşmayı sağlamakta ama kaynakla çalışma olanağı vermemektedir. Tarih disiplini bakımından transkripsiyon esasına göre çalışmanın önemi açıktır. Ancak tarihçi olmayanlar için “kaynakla çalışmaya engel” oluşturması nedeniyle de bir sorun olduğu kabul edilmelidir. Tarihçiler, yayınlarında bir format olarak yerleştiği görülen “genel açıklama”, “transkripsiyon”, “orijinal basım” sistematğine “Türkçe çeviri” bölümünü de ekleseler, kamu yönetimi alanındaki çalışmalara çok büyük katkı sağlamış olurlardı.

Kaynak Türleri Hakkında Not

Reform konusuyla ilişkilendirilebilecek yazılı araçların, Fodor’un “hükümdar aynaları” olarak tek başlık altında topladığı, birkaç türü vardır:¹⁷

¹⁵ Nuray E. Keskin, Reform Üzerine Kaynakça Taramaları, Şubat-Mart 2005. Alt metinler: B.A.Güler, Devlette Reform İçin Tarihsel Kaynakça, 20.2.2005, N. E. Keskin, Tarihsel Kaynakçaya Ek, 20.2.2005; N.E.Keskin, Devlette Reform: 18. Yüzyıl Kaynakları, 25.3.2005, N.E. Keskin, Devlette Reform: 19. Yüzyıl Kaynakları, 29.3.2005.

¹⁶ Pal Fodor, “15-17. yüzyıl Osmanlı Hükümdar Aynalarında Devlet ve Toplum, Kriz ve Reform”, (Çev. Erdal ÇOBAN), *Tarih İncelemeleri Dergisi* 1999, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, s. 281-302.

¹⁷ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 146.

Adalet-name: Hükümdarlar tarafından çıkarılan, devletin varlık nedenleriyle temel felsefesini açıklayan, bunlara aykırı uygulamaların düzeltilmesini isteyen fermanlar.

Nasihah-name:= *Siyaset-name*: Hükümdarın nasıl davranacağına ilişkin geleneksel önerileri içeren, İslam kültürüyle bağlantılı sayılan metinler.

Layiha – Risale: Özellikle bunalım dönemlerinde sorunların neler olduğuna ve nasıl giderileceğine ilişkin öneriler içeren, 1700'lü yıllara kadar geleneksel çözümleri; bundan sonraki tarihlerde ise çoğunlukla Batı örneğine dayalı çözümleri öneren metinler.

Ahmet AKGÜNDÜZ¹⁸, layiha-risale [reform belgeleri] üretiminin, 16. yüzyılda duraklama-gerileme ile aynı dönemde belirlediğini; başlangıcın Kanuni Sultan Süleyman'a (1520-1566) kadar gittiğini söylemektedir. Bunun belgesi de Lütfi Paşa'nın *Asaf-name*'sidir. Ancak bunalımın ve reform yazmalarının tam olarak ortaya çıkışı, III. Murat [Celali isyanları] dönemine kayıtlanmaktadır. Aşağıda kısa tanıtım paragraflarıyla yer alan yazarı belirsiz *Hırz'ül Müluk*; Mustafa Ali Efendi'nin *Nasihah'ül-selatin* kitabı bunların başlıcaları sayılmaktadır. Bunları Mustafa Ali Efendi'nin "*Fusul'ül Halli...*", Akhisari'nin "*Usul'ül Hikem.....*", yazarı belirsiz *Kitabı Müstetab*, Koçi Bey risaleleri, Katip Çelebi yazıları... izlemiştir.

Aşağıda, kamu(nun) yönetiminde değişme – reform konusundaki bazı tarihsel yapıtlara ulaşmayı kolaylaştıracak bir kaynakça bulunmaktadır. Bu liste alanı tüketmiş bir liste değildir; tersine içerdiği kaynaklar sayıca çoğaltılmaya, olası hatalardan arındırılmaya, geliştirilmeye muhtaçtır. Bu ve benzeri kaynakların her biri kendi başına bir araştırma konusu yapılabilir; birkaçı birbirleriyle karşılaştırmalı olarak çalışılabilir; doğrudan araştırma konusu yapılmadan kamu yönetimi / reform alanında yapılan çalışmalarda irdelenen konuyla ilgili yönleri bakımından görüş-inceleme alanına çekilebilir.

¹⁸ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Kitap I, Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri, Fey Vakfı, İstanbul 1990, s. 260-261.

17. YÜZYIL SONUNA KADAR

1. Beydeba, *Kelile ve Dimne*

Hindistan'da MS 300 civarında Sanskritçe yazılan kitap, 700'lü yıllarda Arapçaya, 1360 yılında Aydınolu Umur Bey için Türkçeye çevrilmiştir. Kaynak Osmanlı için 15. yüzyıl başında tanındıktır. Beydeba, s. I-X. Burada belirtilen kaynağın dili son derece açık ve anlaşılır bir yapıya sahiptir.

Beydeba, *Kelile ve Dimne*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Maarif Matbaası, İstanbul 1945.

Ersen Özler, "Eski Bir Hint Filozofu Beydeba'nın Kelile ve Dimne İsimli Eseri Üzerine", *Mimar Sinan*, 83, 1992, s. 49-55.

2. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*

1070 tarihli, Karahanlılar dönemi. 1870 ve 1891'de Almanca'ya, 1933'de İtalyanca'ya, 1951'de Rusça'ya çevrilen eser Türkçe'ye Rahmeti Arat tarafından 1947 ve 1959 yıllarında iki parça halinde çevrilmiştir. Rahmeti Arat çeviriyi yaptığı yıllarda bu eserin henüz "el sürülmemiş bir hazine" olduğunu söylemiştir. 1870 yılında eserin Almanca çevirisini yapan H.Vambery ise Kutadgu Bilig'i "ilk defa olarak bize Türklerin içtimai ve idari durumlarına göz atmak imkanını veren eser" diye sunmuştur.

Vakur Versan, Kutadgu Bilig'i egemenliğin kullanılması konusunda zamanının şartlarına göre orijinal fikirler ileri süren ve iyi bir yönetimin temelleri olarak bir takım esaslar ortaya koyan bir 'siyaset felsefesi' veya bir 'kamu yönetimi' kitabı olarak nitelendirmektedir. Versan, Kutadgu Bilig'de ortaya koyulan en önemli esaslardan birinin, yürütmenin fiilen vezirlere bırakılması, hükümdarın kanunların uygulanmasına ve adaletin yerine getirilmesine nezaret etmekle yetinmesi olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu, bir devlet ve hükümet ayırımı olduğu kadar bir bakıma da Locke ve Montesquieu'dan yüzyıllarca önce yapılmış bir tür kuvvetler ayrılığıdır. / Vakur Versan, "Tarihte Türklerin İslam Kamu Hukukuna Katkıları," *Onar Armağanı*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, 1977, s. 939-950.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşid Rahmeti Arat), Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1947; Türk Tarih Kurumu, Ankara 1959.

Ö. Hulusi Tunabaş, "Kutadgu Bilig ve İdare Tarihi", *İdare Dergisi*, 31/272, 1961, s. 9-25.

Halil İnalçık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s.259-271.

İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.

Mahmut Arlan, *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1987.

Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Haz. Yaşar Çağbayır, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003.

3. Nizam'ül Mülk, *Siyasetname*

1070 tarihli, Büyük Selçuklular dönemi. Nizamülmülk, Alp Arslan ve Melikşah devirlerinde vezirlik yapmıştır.

Nizam'ül Mülk, *Siyasetname*, Türkçesi: Mehmed Şerif Çavdaroğlu, İ.Ü. Hukuk Fakültesi, İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları-1, İstanbul?.

Nizam'ül Mülk, *Siyasetname*, Türkçesi: Mehmet Atlan Köymen, Ankara 1982.

Nizam'ül Mülk, *Siyasetname*, Türkçesi: Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yayınları, İkinci Baskı (1. Baskı 1981), İstanbul 1987.

4. Keykavus, *Kabusname*

1082'de yazarın oğluna yazdığı belirtilen kitap, toplumsal yaşama ilişkin kuralların yanı sıra özellikle son bölümlerinde padişah hizmetinde olanların, katiplerin, vezirlerin 'doğru' ve 'yanlış'larını konu almaktadır. Burada belirtilen kaynağın dili, sözlük yardımına başvurmayı gerekli kılmaktadır.

A. Cevat Emre, "On Dördüncü Asır Yazmalarından Numuneler: *Kabusname*", *Türk Dili Belleten*, Sayı: 5-6, 1940, s.121-152.

Keykavus, *Kabusname*, (Çev. Orhan Şaik Gökyay), Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

Keykavus, *Kâbusname*, Hazırlayan ve sadeleştiren Atilla Özkırımlı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul ?.

Hatırlama: Sürecin bu noktasında görüşleriyle geniş etki yarattığı bilinen İbn Haldun (1332-1406) yer alır.

5. Ahmedî, *İskendername*

1390'da, mesnevi biçiminde, Germiyan beyi için yazılmış bu kaynağa ilişkin geniş bilgi edinilebilecek; konuya ilişkin kaynakçasından yararlanılabilecek bir çalışma:

Dr. İsmail Ünver, *Ahmedî İskendername İnceleme-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1982.

Ahmedî, *İskendername'den Seçmeler*, Hazırlayan: Yaşar Akdoğan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

6. Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-feth*

Tursun Bey divan katibi ve defterdarlık gibi en üst kalemiye görevlerinde bulunmuş, ailesi ve kendisi tımar sahibi, asıl olarak mesleği 'yazarlık' değil maliyecilik olan bir hakim-yönetici sınıf üyesidir. 1488-1495 yılları arasında yazılan ve Fatih Sultan Mehmet zamanı seferlerini anlatan kitap, zamanın yönetme – örgütlenme yapısına ilişkin bilgiler içermektedir. Burada belirtilen kaynak, kitabın transkripsiyonunu sunmaktadır; dolayısıyla okunmasında güçlük vardır.

Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-feth*, (Çev. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti, Baha Matbaası, İstanbul 1977.

Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi (Tarih-i Ebu'l Feth)*, Hazırlayan: Ahmet Tezbaşar, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul?.

7. Lütfî Paşa, *Asaf-name*

Sultan Süleyman'ın veziri azamınca 1541-1563 arasında yazılmış yapıtı.

Lütfî Paşa, *Asafname* adını verdiği eseri neden yazdığını şöyle açıklamaktadır: ".....Sultan Süleyman Han bu fakire veziriazamlık makamını verdiği zaman, bazı töre ve yasaları, Divan-ı Humayun'un kanunlarını evvelce gördüklerine aykırı olarak perişan halde bulduğumdan, veziriazamlık hizmetine gelen kardeşlerime hediye olsun diye, veziriazamlık adabını ve veziriazamlığa gerekli olan şeyleri toplayıp bu kitapçığı yazıp ona *Asafname* adını verdim. Ta ki veziriazamlığa getirilen kardeşlerim okudukça bu fakire dua edeler..." Eser, veziriazamlık – ordu – maliye ve halkın yönetimine ilişkin önerilerin yer aldığı dört bölümden oluşmaktadır.

Coşkun Yılmaz'a göre, Osmanlı sistemindeki sarsıntıyı fark eden ilk siyasi düşünür olarak dikkati çeken Lütfi Paşa, Asafname ile Osmanlı siyasi düşünce tarihinde yeni bir üslubun öncüsü olmuştur ve eser türünün en iyi örneklerindedir.

Mehmet İpşirli'ye göre ise Asafname, en yetkili kalemden çıkmış, kısa ama gerçekçi bir ıslahat risalesidir.

E.R. Fırlı, *Asaf-name (Devlet Adamına Öğütler)*, Yurdoçay Yayınları, Ankara 1977.

Tayyip Gökbilgin, "Lütfi Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, İA, Cilt VII, s.99.

Ahmet Uğur, "Asafname, (Tenkitli Transkripsiyon)", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi, İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, 1980; *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVI/1-2, 1977-78 (Lütfi Paşa'nın hayatı hakkında Ahmet Uğur'un yazısı)

Lütfi Paşa, *Âsafnâme*, Hazırlayan: Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Asafnamesi (Yeni Bir Metin Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s.49-120.

Kayhan Atik, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âli Osman*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2003, s. 299-338.

Mehmet İpşirli, "Asafname", *DİA*, Cilt 3, s. 456.

8. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, -Risale-i Hırzül Müluk* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.145-207.

Risale-i Hırzül Müluk (Hükümdarların Tılsımı), 1580'de yazıldığı tahmin edilen, yazarı belirsiz; "padişahın durumu", "vezirlerin durumu", "beylerbeyilerin durumu" "ulema, şeyh ve seyyidlerin durumu" başlıklarından oluşan ve "klasik düzene aykırı işlerden şikayet eden" bir yayın. Kitabın önemli bir bölümü güncel Türkçe ile aktarılmıştır: s. 149-166.

9. Mustafa Ali, *Nushatü's-selatin (sultanlara öğütler)*

1581 tarihli yapıt.

Mustafa Âli, medrese eğitimi gördükten sonra, divan katipliği, tımar defterdarlığı, yeniçeri katipliği, defter eminliği ve sancak beyliği gibi görevlerde bulunmuş bir Osmanlı bürokrati, aynı zamanda Arapça ve Farsçadan çeviriler yapan, büyük bir genel tarih (Küh'ül-Ahbar) yazan, kişisel mektuplarını biriktiren bir aydın, şair ve tarihçidir. Dört Osmanlı padişahına hizmet eden Mustafa Âli, mesleğe Kanuni Sultan Süleyman'ın en görkemli günlerinde girmiştir. Kanuni'nin torununun oğlu III. Mehmed döneminde, askeri başarısızlıklar, iktisadi ve toplumsal sarsıntılarla devletin daha yarım yüzyıl önceki görkemli günlere göre gerilemeye başladığı sırada yaşamı sona ermiştir. Mustafa Âli, olağanüstü bir kapsayıcılık ve kavrayışla devletin tarihini belgelemiş, gününün Osmanlı toplumunu ve yönetimini yazılarında şiddetle eleştirmiştir. Bu nedenle Âli'nin yaşamöyküsünü 16. yüzyıl sonlarının tarihi için eşsiz bir kaynak olarak nitelendirmek mümkündür. Tarihçi Mustafa Âli'nin elli dokuz yıllık yaşamı ve eserleri, 16. yüzyılın devletinde reform mantığını kavramak ve aynı dönemde Osmanlı taşra ve maliye bürokrasisinin temel özelliklerini incelemek isteyen araştırmacılar için önemli bilgiler içermektedir.

Mustafa Âli, iktisadi, toplumsal ve siyasal değişim sorunlarını ve kurumsal kargaşayı açık ve kapsamlı bir biçimde irdeleyen ilk Osmanlı siyasal yorumcusudur. Bu nedenle Âli'nin o günkü yönetim

uygulamalarının ve sorunlarının ayrıntılarını vererek, Osmanlı sisteminde reforma yönelik özgül tavsiyelerde bulunduğu Nushatü's Selatin adlı eseri, Osmanlı siyasal düşünce tarihinde bir kilometre taşını temsil etmektedir. Fleischer'in saptamasına göre, bu eseri siyasal reform edebiyatında nasihatname denen türün öncü çalışması olarak kabul etmek yerinde olur.

Yazar, yaşamı ve yapıtlarıyla bir incelemeye konu edilmiştir:

Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati* (Çev. Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Andreas Tietze, *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581*, 2 Cilt, Wien 1979-1982.

Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âli*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1988.

10. Hasan Kafi el-Akhisari, *Usulü'l-hikem fi nizamü'l-alem*.

"Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar" başlıklı yapıt 1596'da yazılmıştır. Müderrislik ve kadılık gibi görevlerde bulunmuş olan Akhisari, 'dış dünyanın şartlarının dikkate alınmasını' savunan ilk ıslahatname müellifi olarak dikkat çekmektedir.

Hazım Şabanoviç, "Hasan Kafi Pruscaç", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, XIV-XV, Saraybosna 1969, s.5-31.

Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisari ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fi Nizâm'l-Âlem", *İÜEF Tarih Dergisi*, 10-11 (1979-80).

Fehim Nametak, "Yaşamöykücüsü Olarak Hasan Kafi Prusaç (Akhisari)", *Çevren*, VII/4, 1980, s.35-49.

Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisari," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10-11, İstanbul 1981, s.239-278.

11. Ayn-i Ali Efendi Risaleleri

III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603) ve I. Ahmed (1603-1617) devirlerinde hazine kethüdalığı ve Defteri Hakani Eminliği gibi görevlerde bulunan Ayn-i Ali Efendi, sözkonusu risaleleri, on yedinci yüzyılın başında imparatorluğun durumu ve özellikle tımar ve kul sistemleri hakkında Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'ya bilgi vermek amacıyla hazırlamıştır. Mehmet Öz, bu risaleleri tipik birer ıslahat layihası olarak nitelemenin mümkün olmadığını söylemektedir.

➤ Kavânin-i Âli Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân

17. yüzyılın başında idari taksimat ve tımar sisteminin durumu hakkında önemli bir kaynak niteliğindedir.

➤ Risale-i Vazife-hârân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmân

Ulufeli kulların sayısı ve maaşlarına ilişkin önemli bir kaynaktır.

➤ Kavânin-i Osmaniye Havakin-i Sultaniye

12. 1606'da yazarı bilinmeyen *Kavanin-i Yeniçeriyân*.

Kaynağın adı "Yeniçeri Kanunları" olmakla birlikte, yapıt "daha çok yeniçeri ocağının iç ilişkilerini bütün ayrıntılarıyla gösteren bir aynadır. Bu ayrıntıları gösterirken kanun ve kaidelerle bidatlara, yani eski ocak geleneklerine aykırı eylemlere, davranışlara, bunların kaldırılmasını amaç edinen tekliflere hemen hemen aynı ölçüde yer vermektedir. "Bu yüzden Kavanin-i Yeniçeriyânı basit bir 'kanunname' yerine bir 'nasihat-name' gibi saymak yerinde olur kanısındayız." (P. Fodor, s. 217)

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, TTK, Ankara 1943-1944.

Pal FODOR, “Bir Nasihatname Olarak Kavanini Yeniçeriyan”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 23-28 Eylül 1985*, İÜ Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 217-224.

13. Veysi Efendi, *Habname*

1608 tarihli yapıtı. “Veysi, dönemin sorunlarını Sultan I. Ahmed’e (1603-1617) anlatmak ve “tedbir-i ıslahat-ı memleket”le ilgili fikirlerini açıklamak için ilginç bir yol seçmiştir. “Fikirlerini, rüyasında görmüş gibi, Büyük İskender’in ağzından, gelmiş geçmiş yirmi beş büyük peygamber ve hükümdar devrinde yaşanmış bazı örnek olayları anlatarak bir devletin nasıl ve hangi nedenlerle çökebileceği konusunda padişaha iletmeye çalışmıştır.” Veysi’nin Habnamesi hiç Türkçe olarak yayınlanmamıştır, 1977’de Rusça’ya çevrilmiştir.

F.A. Salizvjanova, *Chabname (Knija Savidenija)*, Moskova 1977.

14. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, -Kitab-i müstetab* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 1-45.

1620 yılında yazılmış olan kitabın adı *Güzel Kitap* anlamına gelmektedir. Yazarı gizlenmiştir. Yücel yazarın Enderunlu, devşirme ve saraya dahil olduğu görüşündedir. (s. xx)

Yücel, bu yapıtın Koçi Bey çalışmalarına temel oluşturduğunu ve onun çalışmalarından daha geniş bir bakış açısına sahip olduğunu belirtmektedir.

Bu kaynakta Yaşar Yücel’in (s. 1x-xxxi) arasında yer alan açıklamaları kendi başına okunabilecek bir makale olarak dikkate değerdir.

15. 1631’de Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*

Arnavut asıllı bir devşirme olan Koçi Bey tarafından yazılan risale, Osmanlı gelenekçi reform belgelerinin en tipik ve en tanınan örneğidir. Koçi Bey, IV. Murad’ın muhasibidir. Risalede önce imparatorluğun altın çağı tasvir edilmekte, bozulma nedenleri sıralanmakta ve yapılması gereken ıslahatın esasları açıklanmaktadır.

Kemal Aksüt, *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul 1939.

M. Ç. Uluçay, “Koçi Bey’in Sultan İbrahim’e Takdim Ettiği Risale ve Arzları”, *Zeki Velidi Togan’a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. 177-199.

Yılmaz Kurt, *Koçi Bey Risalesi*, Ankara 1994.

Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Hazırlayan: Zuhuri Danışman, MEB, Ankara 1995.

16. Veliyüddin *Telhisleri* (1630’lu yıllar)

Koçi Bey’e ait olduğu sanılan on adet telhiste, imparatorluk bünyesinde ortaya çıkan bozukluklar ele alınmaktadır. Telhislerin yazarı, düzenin bozulmasına yol açan muhtelif faktörleri inceleyerek, bu sistemin tekrar ne şekilde düzeltilebileceğini araştırmakta ve buna devletin güçlenmesi açısından büyük önem atfetmektedir.

Rhoads Murphey, “Dördüncü Sultan Murad’a Sunulan Yedi Telhis”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, II*, Ankara 1981, s. 1095-1099.

Rhoads Murphey, “The Veliyüddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations Between Koçi Bey and Contemporary Advice to Kings”, *Bellekten*, XLIII, 1979.

17. *Kanunname-i Sultani li Aziz Efendi*

“Yazarın sözünü sakınmadan devletin ve toplumun bütün yönlerini eleştirmesi, bu eserin yapılacak ıslahata rehber olarak hazırlandığını göstermektedir.” Eser Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Kürt beylerinin güçlü devirleri ve bu devirlerde yaptıkları hizmetler, sonraki zayıflıkları ve bunu

düzeltilmenin çareleri, ulufeli kapıkullarının durumu, sahte seyyidlerin artışı gibi konularda yapılacak ıslahatı konu almaktadır.

Rhoads Murphey, *Kanunname-i Sultani li Aziz Efendi, On Yedinci Yüzyılda Bir Osmanlı Devlet Adamının Islahat Teklifleri*, (Tıpkıbasım, Transkripsiyon, İngilizce Çeviri), Harvard University, 1985.

18. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, -Kitabu Mesalih-i Müslimin ve Menafi'i'l-Mü'minin* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 49-131.

1643-44 yılında yazıldığı tahmin edilen kitabın yazarı belirsizdir; (kitabın adı *Müslümanların İşleri ve İnananların Yararı* anlamına gelmektedir); yazarın ilmiye sınıfına mensup olabileceği tahmin edilmektedir. Yücel, kitabın dönemin veziri azamlarından birine sunulduğu görüşündedir. (s. xx)

Kitapta, “ıslahat hakkında ayrıntılı bilgi verilmekte, ıslahatın uygulanabilmesi için idari ve inzibati tedbirler önerilmektedir.”

19. Katip Çelebi, *Desturü'l-amel li-ıslahü'l-halel (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar)*

Ünlü Osmanlı alimi Katip Çelebi, 1652-1653 yılında bütçe açığına çare bulmak amacıyla toplanan divana katılmış ve daha sonra bu eseri hazırlamıştır. Risalenin giriş bölümünde devlet ve toplum hayatına ilişkin görüşlerini açıklayan yazar, diğer bölümlerde reaya, asker ve hazinenin durumunu incelemiş, alınması gereken önlemleri sıralamıştır.

Ali CAN, *Katip Çelebi, Desturü'l-amel li-ıslahü'l-halel (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1000 Temel Eser Dizisi: 84, Ankara 1982. (Yayın 1652/53 tarihlidir)

M.T. Gökbilgin, “XVII. Asırda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Katip Çelebi”, *Katip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1957, s. 197-218.

Katip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler, TTK, Ankara 1985.

Orhan Şaik Gökyay, *Katip Çelebi: Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul?.

20. Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*

1665 tarihli yapıt. Enderun'un 'seferiler odası'nda hizmet veren Enderunlu Mehmet Halife tarafından yazılmış kitap. “Tercüman 1001 Büyük Türk Eseri” dizisinde Türkçe çevirisi yayımlanmış bulunmaktadır. Tarihsel ve bilimsel değeri olup olmadığı üzerinde durmak gerekir.

Mehmedü'bni Hüseyinil Bosnevi, “Tarih-i Gilmani”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 27, 1973, s. 21-40.

Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmani* 1075/1665 ; Haz. Kamil Su, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1986.

21. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhis'ül Beyan fi Kavanin-i Ali Osman*

1675 tarihli kitabın başlığını “Osmanlı kanunları (özet) seçkisi” diye düşünebiliriz. Kitap çeşitli kararname ve emirleri bir araya toplamış, ama ayrıca çeşitli şölenler ve yapılar hakkında bilgilere de yer vermiş bir metindir. Türkçeye çevirisi transkripsiyondur; İlgürel’in verdiği bilgilerden yararlanılabilmekte, metnin kendisini okumak ise yardımcı araçlara sahip olmayı gerektirmektedir.

Hezarfen’in öne çıkan özelliği, “ilk defa batı kaynaklarından istifade eden ve edindiği malumatı eserlerinde kullanan tarihçilerden” olmasıdır. Yazdığı dünya tarihi (Tenkih-i Tevarih-i Müluk) kitabı “Garp menbalarına müracaatla yazılmış”tı (s.9), “Yunan, Roma ve Bizansla ilgili çalışmalarının temelini Avrupa eserleri teşkil etmekte idi. Bu arada İstanbul’u ziyaret eden Avrupalı alimlerin pek çoğunu tanırdı.” (s. 6)

Hezarfen’in ilişkili olduğu belirtilen Antoine Golland’ın anılarına da bakılabilir: Antoine Golland, *İstanbul’a Ait Günlük Anılar 1672-1673*, Yayinevi ?, Ankara 1973.

R. Anhegger, “Hezarfen Hüseyin Efendi’nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülahazaları,” *Türkiyat Mecmuası*, 10 (1951-1953), s. 365-393.

Dr. Sevim İlgürel, *Hezarfen Hüseyin Efendi: Telhis’ül Beyan fî Kavanin-i Ali Osman*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

Sürelî Yayınlar

Aşağıdaki dergilerde yayınlanan makaleler, transkripsiyon çeviriler sorununu aşmaya bir ölçüde yardım edebilir.

Belleten, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1937-.

Tarih Dergisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1949-.

Türkiyat Mecmuası, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1925-.

Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi DTCF, 1963-.

Tarih İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir.

Abou Hadj, R., “The Ottoman Nasihatname as a Discourse over Morality”, *Mélanges Professor Robert Mantran, Revue D’Historie Maghrebine*, 47-48, 1987, s. 17-30.

Abou Hadj, R., *Modern Devletin Doğuşu*, Çev. C. Şahin, İstanbul 2000. (Bu çalışma, Mustafa Ali, Koçibey ve Naima’nın metin analizi ve bu metinlerin sunduğu verilerin dönemin siyasi ve ekonomik gelişmeleriyle karşılaştırılmasını içermektedir)

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 1-6. ciltler Fey Vakfı, 7-9. Ciltler Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990-1996.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982.

Howard, Douglas, “The Ottoman Historiography and the Literature of ‘Decline’ of the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Journal of Asiatic Society*, 22, 1988, s. 52-77.

Lambton, A.K.S., “Islamic Mirror for Princes”, *La Persia nel Medioeva*, Roma 31 Marzo-5 Aprile 1970, s. 419-442.

Levend, Agah Sırrı, “Siyaset-nameler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1962, s. 162-194.

Lewis, Bernard, “Ottoman Observes of Ottoman Decline”, *Islamic Studies*, I/1, 1962, s. 71-87.

Rasim, Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, Günümüzün diliyle basıma hazırlayan: Hıfzı Veldet Velidedeoglu, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1987.

Öz, Mehmet, *Osmanlıda “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, (16. Yüzyıldan 18. Yüzyıl Başlarına), Dergah Yayınları, İstanbul 1997.

Özvar, Erol, “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Divan İlmi Araştırmaları*, 1999/2, Cilt 4, Sayı 7, s. 135-151.

Tahir, Mehmed, *Siyasete Dair Asar-ı İslamiye*, Ahlak Kitaplarımız, İstanbul 1325. (eski yazı); Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1917. (eski yazı)

Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyaset-nameleri*, Kayseri 1987.

Yılmaz, Coşkun, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: İslahatnameler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2003, s. 299-338.

Yılmaz, Coşkun, *XVI. Yüzyıl İslahatnamelerine Göre Osmanlılarda Siyaset ve Toplum Düşüncesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2002.

18. YÜZYIL KAYNAKLARI¹⁹

22. Polonyalı Panatovskiy (Demirbaş Şarl'ın yakınlarından)

Ahmet Refik Altınay, *Memalik-i Osmaniyyede Demirbaş Şarl*, Hilal Matbaası, İstanbul 1916.

Akdes Nimet Kurat, *XII. Karl'ın Türkiye'de Kaldığı Zamana Ait Metinler ve Vesikalar*, DTCF, Ankara 1943.

23. II. Ferenc Rakoçi (Ferenc Rakoczi II) (1676-1735)

Ferenc Rakoçi, 1717'de Osmanlı Devletine sığınan Doğu Macaristan'daki Macarların reisidir.

Ahmet Refik, *Memalik-i Osmaniyye'de Kral Rakoci ve Tevabi'i*, Tarih-i Osmani Encümeni, İstanbul 1914. (eski yazı)

M. Tayyib Gökbilgin, *II. Rákóczi Ferencz ve Tevabiine Dair Yeni Vesikalar*, Maarif Matbbası, İstanbul 1941.

György Székely, *The State-Organization of Ferenc Rákóczi II and the History of the Political Slogan "pro libertate"*, İstanbul 1976.

M. Tayyib Gökbilgin, *Rákóczi Ferenc II. ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mültecileri*, İstanbul 1976.

Sami N. Özerdim, *Kelemen Mikes'in "Türkiye Mektupları"*, İstanbul 1976.

Mikes Kelemen, *Prens Rakoczi: Osmanlı'da bir Macar Konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları*, Çeviren: Edit Tasnadi; Günümüz Türkçesine uyarlayan Figen Turna, Aksoy Yayınları, İstanbul 1999.

Celal İnal, *II. Rakoczi Ferenc ve Tekirdağ*, Ankara 2003.

24. İbrahim Müteferrika (1674-1745)

İyi bir eğitim gördükten sonra rahip olmak üzere Protestan kilisesinde tahsil gördüğü sırada, 1692'de Türk akıncılarına esir düşerek İstanbul'a getirilen Macar asıllı İbrahim Müteferrika, 1715 senesinde Avusturya'ya düzenlenen sefer sırasında, haberleşme konusunda devlete hizmet etmiştir. 1717'de Osmanlı Devletine sığınan Doğu Macaristan'daki Macarların reisi olan Rakoczi (Rakoçi)nin yanında uzun zaman görev yapmıştır. İbrahim Müteferrika 1719-1735 yılları arasında, Yirmisekiz Çelebizâde Said Efendi ile Türk matbaasını kurma çalışmalarına başlamış, matbaanın faydalarını anlatan ayrıntılı bir raporu, Sadrâzam Damâd İbrâhim Paşaya sunmuştur. **Nizam-ı Cedid** (Yeni Düzen) kavramı, ilk defa 1730'da İbrahim Müteferrika tarafından kullanılmıştır.

Aladar V. Simonffy, *İbrahim-i Muteferrika*, Başbakanlık, Ankara 1945.

¹⁹ Nuray E. Keskin, 18. Yüzyıl Reform Kaynakları, II. Taslak, 25 Mart 2005.

Onsekizinci yüzyılda adı geçen iki kişi ve bir proje hakkında bilgi derlenememiştir: Aleksandr Şkarlat?, Nikolay Mavrokordato? Fransız Huguenotlar, Roşfora Projesi? (1717)

Jale Baysal, *II. Rákóczi Ferenc'in çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türklerinin ilk bastıkları kitaplar*, İstanbul 1976.

Halil Necatioglu, *Matbaacı İbrahim-i Muteferrika ve Risale-i İslamiye adli eserinin tenkidli metni*, Ankara 1982.

Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi Nizmi'l-Ümem*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1995.

25. Kont de Bonneval - Humbaracı Ahmed Paşa (1675-1747)

I. Mahmut (1730-1754), orduyu düzeltmek isteğiyle, bu işi Fransız Kont de Bonneval'e bırakıyor. Böylece ilk kez bir yabancı uzmana çağrıda bulunuluyor. 1675-1747 arasında görev yapan Kont, "tutucu ve gelenekçi çevrelerin" eleştirilerini azaltmak ve işleri kolaylaştırmak için Müslüman olmuş ve Humbaracı (topçu/bombacı) Ahmet Paşa adını almıştır.

Albert Vandal, *Le pacha Bonneval*, Cercle Saint-Simon, Paris 1885.

Septime Gorceix, *Bonneval Pacha: Pacha a trois queues:une vie d'aventures au XVIII e siecle*, Plon, Paris 1953.

Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihine Dair Vesikalar: Bonneval'in Osmanlı Bahriyesine Dair Raporu. Nizam-ı Cedid Hakkında Vesikalar. Osmanlı Devleti'nin Durumuna Dair Rapor", *Belleten*, Cilt IV, Sayı 14-15, 1940, s.175-189.

26. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Nesayihü'l-Vüzera ve'l-Ümera (?-1717)

Nesayihü'l-Vüzera ve'l-Ümera (Vezirlere ve Emirlerle Tavsiyeler), çeşitli devlet görevlilerinin sahip olmaları gereken nitelikler ve göstermeleri gereken davranış biçimlerini açıklamaktadır. Eserde bazı kurumların mevcut durumları eleştirilmekte, bunların düzeltilmesine yönelik ıslahat teklifleri yer almaktadır.

W. L. Wright, *Ottoman Statecraft*, Princeton 1935. (Eser hakkında geniş bir giriş bölümü ile eserin İngilizce çevirisi yer almaktadır.)

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler – Osmanlılarda Devlet Düzeni (Nesayihü'l-Vüzera ve'l-Ümera veya Kitab-ı Güldeste – Nizam-ı Devlete Müteallik Risale, Derleyen ve Çeviren: Hüseyin Ragıp Uğural, Ankara 1969. (yeni baskısı Ankara 1990)

Abdülkadir Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, s. 98-100.

27. Baron de Tott (1733-1793)

Fransa'da Baronluğa kadar yükselen Macar bir asilzadenin oğlu olan Baron de Tott, Fransa adına Kırım'da konsolosluk görevinde bulunmuştur. 1768-1774 arasında, Rus-Türk savaşında gözlemci olan Baron, III. Mustafa ile I. Abdülhamit'i "büyüleyen reformlar" önermiş ve 1774'den sonra Osmanlı ordusunda köklü reformların sahibi olmuştur.

İskoçyalı Campbell ile **Fransız Aubert** de sonradan Müslüman olan, yabancı reformcular, Baron'a yardımcı olarak gelmişlerdir.

Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa, 1774'de iki Fransız mühendisi **Le Roi** ile **Durest**'in yöneticiliğinde yabancı teknisyenler çağırır. “Devlete bu çeki düzen getirme tutucuların, ulemanın, kızığa çekilmiş kimi askeri şeflerin muhalefetine yol açar. Reformcular çoğu kez Fransız olan Avrupalı teknisyenlere yapılmış çağrıyla, devletin dinsel ve sosyal temellerini oymakla suçlanırlar.” 1787'de yabancı teknisyenler “kapı dışarı edilmiştir.”

Robert Mantran, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupa Baskısı”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Robert Mantran (ed.), (Çev. Server Tanilli), Say Yayınları, İstanbul 1991, s.325-351.

28. Ahmet Resmi Efendi (1700-1783)

Ahmet Resmi Efendi 1757'de Viyana Sefaretine elçi olarak gönderilmiştir. İstanbul'da Sadrazam Koca Ragıp Paşa ile Prusya Elçisi Kont Karlo E. Rexin tarafından 1761'de Osmanlı İmparatorluğu ile Prusya Krallığı arasındaki ilk "Barış ve Dostluk Anlaşması" imzalandıktan sonra, bu anlaşmaya dayanılarak, Ahmet Resmi Efendi bu ülke nezdinde tayin edilen ilk Osmanlı Elçisi olarak 1763 yılında Berlin'e gönderilmiştir. Ahmet Resmi Efendi'nin iki sefaretnamesi bulunmaktadır.

Giridi Ahmet Resmi Efendi, *Hulasatu'l-itibar : Devlet-i Aliyye canibinden Prusya kralı meşhur Büyük Frederik nezdine sefir tayin kalınmış olan kethuday-i sadr-i ali Giridi Ahmet Resmi efendinin asırlarında tahaddus etmiş olan Rusya seferi ve sair vakayi-i muhimmeyi ve Avrupa devletlerinin revis-i politikalarını mutazammin tarihçesidir*, Der-Saadet, Mühendisyan Matbaası, İstanbul 1869.

Ahmed Resmi Efendi, *Sefaretname-i Ahmed Resmi*, Kitabhane-i Ebu'z-ziya, İstanbul 1885.

Ahmet Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri, Sadeleştiren: B.Atsız, Tercüman, İstanbul 1980.

Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmet Resmi Efendi, 1700-1783*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

29. “XVIII. yüzyıl Osmanlı edebiyatının en göze çarpan risaleleri sefaretnamelerdir”

Bunların bazıları pek kuru ve anlamsız tasvirler, bazıları ise Osmanlı Devleti'nin Avrupa örneğine göre askeri, mali, idari alanda reformunu öneren ıslahat layihalarıdır. Özellikle Berlin'e Prusya Krallığı'na gönderilen Azmi Efendi'nin risalesi Prusya örneğine göre ıslahat öneren bir rapor niteliğindedir.

Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, London 1982.

F. R. Unat, “Ahmet III Devrinde Bir Islahat Takriri”, *Tarih Vesikaları*, (1941), Cilt 1, Sayı 2, s. 107-121.

30. XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başlarında Musul'da reform üzerine yazanlar:

Dina Rizk Houry, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Dina Rizk Houry, reform ideolojisi bağlamında, 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarından beş Musullu entelektüelin yapıtlarına dikkat çekiyor:

1) Yasin Bin Hayrullah el-Ömeri, “*el-Dürr el-meknun*”

2) Emin bin Hayrullah el-Ömeri, “*Menhal el-evliya*” ; “*el-Keşf vel beyan fi meşayik el-zaman*”; “*Gara’ib el-asar*”.

Ömerzade Yasin ve Ömerzade Emin kardeşler yapıtlarında 18. yüzyılın gerçekliklerini temel almaktadırlar, Yasin’in kitaplarından “Gara’ib el-asar” 18. yüzyılın son on yılı ile 19. yüzyıl başındaki gelişmelere eğilmekte ve İmparatorluğun geçirmekte olduğu siyasi bunalım karşısında yaşanan çaresizlik duygusuyla doludur.

"Ömerzade Yasin'in saltanata bağlılığı sürmekle birlikte, ancak örtülü biçimde önerdiği reform gündemi saltanatu yayılcı Avrupa'nın karşısına bir kalkan gibi çıkarmayı içeriyordu. Ömerzade'nin önerdiği çözüm, 18. yüzyıl bürokratlarının yazılarındaki öğütlere benzemez...üst üste gelen yenilgilerin suçu artık vezirlerin beceriksizliğine ve yolsuzluğa karışmalarına bağlanamaz, gerekli olan orduda reform da değildir. Ömerzade “halkçı” bir gündem peşindedir...." Hristiyan Ruslara karşı dövüşmek (1812 Rus yenilgisinin ardından) üzere yeni bir ümmet yaratma ve onu devinime geçirmeyi önermektedir.

3) Ali bin Yasin el-Ömeri, “*Ravdat el-ahbar*”

Ömerzade Ali (yukardaki kardeşlerle ilgisi yok), imparatorluğun siyasi sistemine ısrarlı eleştiriler yöneltir ve siyasi otoritenin o günkü biçimi yerine başka bir seçenek önerir.

Ömerzade Ali, yönetimin meşruiyeti üstüne incelemesi ve reform konusunda sultana öğüdü ile, reformcu bir sultanın imparatorluğu yeniden kurarken yapması ve kaçınması gerekenlere örnek oluşturacağını umut ediyordu.

4) Abdullah ibn Ahmed el-Musuli, “*Beyanü'l ahkam fi'l öşr ve'l harac*” (1745)

Bir hukuk bilgini tarafından yazılan eser toprak vergisi sorunlarına ilişkin bir hukuki incelemedir.

5) Son yapıt, 19. yüzyılda yapılan ilk reformların ardından toprak yasası üstüne yazılmış hukuki görüşler ve yorumlar derlemesidir. 1844-45’de yazılmış olmakla birlikte, tek bir hukuk bilginine mal edilemiyor.

(III. Selim’e Yazılan Çeşitli Raporlar)

31. Mahmud Raif Efendi

III. Selim devrinin önemli devlet adamlarındandır, Nizam-ı Cedide Dair eseri 1798 yılında Fransızca olarak yayımlanmıştır. Niyazi Berkes 1800’lerin başında “İngiliz Mahmud” lakabıyla tanınan, Mahmud Raif Efendi’yi Tanzimat’la birlikte daha bir ivme kazanacak Batılılaşma sürecinde ortaya çıkacak “modern intelligentsia” veya klasik ulemeden farklı yeni “aydın” tiplerinin öncüsü saymaktadır.

Mahmud Raif Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli*, Çev.ve Haz. A.Terzioğlu, H.Hatemi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1988.

Vahdettin Engin, “Mahmut Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 135-162.

Erhan Afyoncu, “Mahmud Raif Efendi ve Ailesine Dair Kaynaklar, Vesikalar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2000, s.89-100.

Kemal Beydilli, İlhan Şahin, *Mahmud Raif Efendi ve Nizam-i Cedide Dair Eseri*, TTK, Ankara 2001.

32. Seyyid Mustafa Efendi

Fransa'dan getirilen mühendis Brun'un yanında yetişen, Fransızca'yı ana dili gibi öğrenen ve gemi inşaatında zamanının en iyi mühendislerinden biri haline gelen Seyyid Mustafa Efendi, 1773 yılında açılmış olan Mühendishaneyi Bahriye Hümayun'da hocadır. 1815 yılında Fransızca olarak yazdığı risalesi, Fransa'da büyük yankılar uyandırmıştır.

Seyyid Mustafa, *İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale*, Tüyap, İstanbul ?

Kemal Beydilli, “İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedid'e Dair Risalesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, İstanbul 1987, s.387-479.

33. Dimitriy Kantemir

Dimitriy Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Çev.O.Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara 1979.

34. Tokatlı Mustafa Ağa [Koca Sekbanbaşı Risalesi (Hulasatü'l-kelam fi reddi'l-avam)]

Kemal Beydilli, “Evreka, Evreka veya Errare Humanum Est”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı 9, 2000, s.45-66. (III. Selim döneminde yazılan Koca Sekbanbaşı Risalesi'nin müellifi üzerine yazılan bir makale)

Ali Birinci, “Koca Segbanbaşı Risalesinin Müellifi Tokatlı Mustafa Ağa (1131-1239), Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999, s. 105-120.

35. Ebubekir Ratıp Efendi

III. Selim padişah olduğu zaman (1789) Avrupa'nın ilim, siyaset ve askerlik gibi çeşitli alanlarda kaydettiği gelişmeleri incelemek istemiş, bu amaçla arkadaşı Ratıp Efendi'yi olağanüstü elçi sıfatı ile Avusturya'ya göndermeye karar vermiştir. Ratıp Efendinin asıl ve gizli görevi Avrupa'nın medeni üstünlüğünü sebep ve sonuçları ile inceleyip bir raporla padişaha bildirmektir. Ratıp Efendi Avusturya'da 227 gün kaldıktan sonra, gelişmeleri anlatan bir risale hazırlamış ve 1791 yılında 500 sayfalık “Nemce Sefaretnamesi” adı ile bilinen eserini padişaha sunmuştur. Bu eserin sefaretname olmaktan çok, Osmanlı düşünce tarihinin en değerli belgelerinden biri olduğu söylenmektedir. 1794'te Hariciye nazırı olan Ratıp Efendi, Reisül Küttaplık da yapmıştır.

Enver Ziya Karal, “Ebubekir Ratıp Efendi'nin Nizam-ı Cedid Islahatındaki Rolü”, V. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara 1960, s. 347-355.

Cahit Bilim, “Ebubekir Ratıp Efendi: Nemçe Sefaretnamesi”, *Belleten*, 54, Sayı:209, 1990, s.261-295.

36. Kadı Abdurrahman Paşa

Nizam-ı Cedid yanlısı Kadı Abdurrahman Paşa, Anadolu'da yeni orduların kurulması konusunda yoğun çaba sarfetmiştir.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa” *Belleten*, CXXXV, Sayı:138, Ankara 1971 s. 246-302.

37. Koca Yusuf Paşa

Ordunun ıslah ve tanzimi amacı ile “Sadr-ı Sabık Koca Yusuf Paşa, sanayi-i harbiye-i Avrupa’ya vakıf birkaç muallim tedarik ederek” İstanbul’a getirmiş ve meşveret meclisinde talimli piyade askerinin tertib olunmasına karar verilmişti.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Sultan III.Selim ve Koca Yusuf Paşa”, *Belleten*, C.XXXIX, Sayı:154, s. 233- 256.

38. Tatarcık Abdullah Efendi

Tatarcık Abdullah Efendi layihası, ıslahatın temellerini açıklarken memleketin o günlerde görülen manzarasını da betimlemektedir. Reşat Kaynar’a göre, Tanzimat’tan önceki dönemi anlayabilmek bakımından en önemli kaynak bu layihadır. Layihanın birinci bendi ordunun düzenlenmesine ilişkindir. İkinci bendi ise ulema sınıfına ait ıslahattan söz etmektedir. Abdullah Efendi’nin üçüncü bendi, mali darlığın giderilmesi ve sikkenin düzeltilmesine, dördüncü bendi ise tababetin gereğine ve medeni insanlar bedeviler gibi başıboş bırakılmayacağına göre terbiye, nizam ve “siyaset-i belediye”nin varlığına dairdir. Beşinci bendte “Memalik-i Devlet-i Aliyyenin en ziyade istihkame muhtaç olan” taraflarının Rusya sınırı olduğu ve gereken önlemlerin alınması, altıncı bente ise tersane ve gemi inşaatında izlenmesi gereken yöntemler anlatılmaktadır. Tatarcık Abdullah Efendi, devlette tanzimatın mutlaka yapılması gerektiğini savunmaktadır.

Besim Özcan, “Tatarcık Abdullah Efendi ve Islahatlarla İlgili Layihası”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. İbrahim Yarkın’a Armağan*, Yıl XXVI/1, 1998, s. 55-64.

39. Diğerleri:

III. Selim, devrin önemli devlet adamlarından nizam-ı devlet hakkındaki görüşlerini bildiren birer layiha kaleme almalarını istemiştir. (Tarih-i Cevdet, C.VI, s.6) Cevdet Paşa, padişaha layiha verenlerin devrin ünlü isimleri olduğunu ve bu layihaların da, bazılarının aslı olmak üzere, kendisi tarafından görüldüğünü belirtmektedir.

- Veli Efendi-zade Emin Efendi
- Salih Efendi-zade
- Aşir Efendi
- Hayrullah Efendi
- Defterdar Şerif Efendi
- Çavuş-başı Raşid Efendi
- Abdullah Berri Efendi
- Hakkı Bey (Vezir Hakkı Paşa)
- Çelebi Mustafa Reşid Efendi
- Gizli Sıtma İbrahim Efendi
- Rasih Mustafa Efendi
- Enveri Efendi
- Laleli Mustafa Efendi
- Ali Raik Efendi
- Mustafa İffet Bey
- Beylikci Sun’i Efendi
- Firdevsi Efendi

40. Ragıp Efendi

Enver Ziya Karal, “Ragıp Efendi’nin Islahat Layihası (Mahmud II Devri)”, *Tarih Vesikaları*, Cilt I, Sayı 5, 1942, s. 356-368.

41. Gülzar-ı Fütühat Risalesi (II. Mahmud)

Mehmet Ali Beyhan, “Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılışına Dair Bir Risale: Gülzar-ı Fütühat”, *Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, ATA Dergisi*, Sayı 7, Konya 1997, s. 237-250.

42. Mehmet Sait Halet Efendi (1760-1823)

"Reform" karşısı bir devlet adamı... Kaynaklar hakkında hiç iyi şeyler söylemiyor. Acaba gerçekten kötü müydü, yoksa reformculara karşı olduğu için mi kötülendi?

III. Selim’in öldürülmesiyle yok edilen Nizam-ı Cedid hareketi ve bunu takip eden “Alemdar Vakası” batılılaşma yanlılarının bir süre sessiz kalmasına ve sinmelerine neden oldu. II. Mahmud saltanatının önemli bölümlerinden birini oluşturan ve “Halet Efendi Devri” olarak anılan yıllarda, yeniçerilerin ıslahına ve batılılaşmaya dair fiili hareket şöyle dursun, bu yolda bir niyetin dahi belirtilerine rastlamak mümkün değildir. II. Mahmud, Halet Efendi devrinde yenileşme ile muhafazakarlık görüşleri arasında kalmıştır. (Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1991, s.23)

Halet Efendi, eski rejimin, merkezi iktidarın, yeniçeri ordusunun ve ulemanın güçlendirilmesinden yanadır, her türlü modernleşmenin karşısındadır. (Robert Mantran, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupa Baskısı”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Robert Mantran (ed.), (Çev. Server Tanilli), Say Yayınları, İstanbul 1991, s.325-351)

Not: Halet Efendi, boğularak öldürülüyor...böylece askeri ıslahat konusunda kimsenin bir diyeceği kalmadığından, Halet Efendi’nin bütün hayatı boyunca önlemeyi başardığı askeri tanzimat fikri yeniden canlanıyor. Yeniçerilerin askeri nizama itaat etmeyerek isyan etmelerine karşı da Yeniçeri Ocağı kaldırılıyor...

1823 tarihinde boğdurulması neticesinde, Beşir Ayvazoğlu'nun ifadesi ile "bir devir kapanmış ve eski nizama kökünden değıştiren reformlar birbirini takip etmiştir".

Abdülhak Şinasi diyor ki: “Hiçbir idam kararı Halet Efendi’ninki kadar geç kalmamış ve öyle hiçbir karar onunki kadar yerinde olmamıştır.”

Enver Ziya Karal, *Halet Efendi’nin Paris Büyükelçiliği (1802-1806)*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1940.

Osman Şevki Uludağ, “Konya’da Halet Efendi’nin İdamı”, *Konya*, 48, 1942, s. 8-22.

Mesud M. Koman, “Halet Efendiye Dair Birkaç Söz”, *Konya*, 48, 1942, s. 23-25.

Ali Canib Yöntem, “Halet Sait Efendi”, *Çınaraltı*, 5, 124, 1944, s. 9-10. (Aynı dergide, aynı yıl, ilgili konu üzerine üç makale daha bulunmaktadır.)

Enver Ziya Karal, “Halet Efendi Avrupayı Nasıl Görüyor: 1802-1805”, *Türk Dili*, 1, 6, 1952, s. 1-4.

Süreyya Baydargil, “Tarihimizde Halet Efendi”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 2, 12, 1973, s. 64-67.

Vadet Onur, “Halet Efendi: 1761-1823”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 6, 46, 1977, s. 25-27.

GENEL KAYNAKLAR

Andreasyan, Hrand D., “III. Selim ve IV. Mustafa Devirlerine ait Georg Oğulukyan’ın Ruznamesi”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1962, Cilt XII, Sayı 16, s. 63-70.

Beydilli, Kemal, “Küçük Kaynarca’dan Tanzimat’a İslahat Düşünceleri”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı 8, 1999, s.25-64.

Bostan, İdris, “Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1994, Sayı 35, s. 177-192.

Karal, Enver Ziya, “Nizam-ı Cedid’e Dair Layihalar, 1792”, *Tarih Vesikaları*, Ankara 1942, Cilt I, Sayı 6, s. 414-425; Cilt II, Sayı 8, s. 104-111; Cilt II, Sayı 11, s. 342-351; Cilt II, Sayı 12, s. 424-432.

Karal, Enver Ziya, *Halet Efendi’nin Paris Büyükelçiliği (1802-1806)*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1940.

Karagöz, Mehmet, “Osmanlı Devletinde İslahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 1995, Sayı 6, s. 173-194.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1991, s. 4-22.

Kuran, Ercümen, *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara 1968.

Shaw, Stanford J., (Çev. M. Faruk Çakır), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”, *Türkler*, Cilt XII, 2002, s. 609-628.

Turan, Şerafettin, “II. Mahmud’un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı”, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1990, s. 113-125.

Yalçınkaya, Mehmed Alaaddin, “Nizam-ı Cedid Döneminde Osmanlı Devletinin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü”, *Osmanlı*, Cilt 6, Ankara 1999, s. 684-694.

19. YÜZYIL KAYNAKLARI

(Osmanlı Devlet Adamları)

19. yy reformlarına yön veren devlet adamları arasında dört önemli isim öne çıkmaktadır: Mustafa Reşit, Ali ve Fuad Paşalar ile Mithat Paşa. Mustafa Reşit Paşa'nın azlinden sonraki yirmibir yılı Ali Paşa ve Fuad Paşa dönemi (1850-1871) olarak adlandırmak mümkündür. 19 yüzyılın bu ünlü paşalarının dışında, isimleri fazla öne çıkmamış olmasına rağmen, ıslahat faaliyetlerinin bilfiil içinde yer alan ve çeşitli reform programları hazırlayan başka devlet adamları da vardır: Rıfat Paşa, Hayrettin Paşa, Ahmet Fethi Paşa, Sakızlı Ohannes Paşa gibi...

43. Mustafa Reşit Paşa (1800-1858)

Tanzimat Fermanı'nı hazırlıyor.

(Tuncer Baykara, Tanzimat'ın 150. yıldönümü için hazırladığı bildiride Mustafa Reşit Paşa'nın, nizam-ı cedid ve tanzimat kavramlarına ek olarak "**sivilizasyon**" kavramını gündeme getirdiğini söylüyor)

Fransa'nın İstanbul elçisi Reşit Paşa ile ilgili olarak gönderdiği raporunda Reşit Paşa'nın:

"...Gerekli görülen bütün reformların kolayca gerçekleşmesi için padişahın arzu ve iradesi kafidir yeter ki büyük devletler doğrudan doğruya veya müşterek bir müdahale ile, sultana bu yola girmesinin lüzumlu olduğunu hissettirsinler, ona takip etmesi gereken yolu açık olarak gösterebilirler" şeklinde düşündüğünü rapor eder.

Uzun yıllar ıslahat düşüncesinin somut örneği sayılan, Hatt-ı Humayun'un (Islahat Fermanı) düzenlenmesi görüşmelerine katılmayan Reşid Paşa, -şüphesiz ki azlinden dolayı müteessir olduğu ve kalbi incitildiği için- Hatt-ı Humayunu tenkitten geri durmadı, bunun "**hainler tarafından Avrupa'ya verilen memleketi tahrip vasıtası**" olduğunu söyledi. Bu hainler kendi öğrencileri Ali ve Fuad paşalardı. (Engelhardt, s. 138)

1856 tarihli Islahat Fermanı'nın ardından Sultan Abdülmecid'e eleştirel bir layiha sunuyor. (N. Kurdakul, Tanzimat Dönemi Basımında..., s. 209-214)

Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, TTK, Ankara 1985.

Cavid M. Baysun, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasi Yazıları," *Tarih Vesikaları*, Sayı 1, Cilt 1, 1941, s.30-44. (Not: Aynı derginin 1941, 1942, 1943, 1944 ve 1949 yıllarında çıkan muhtelif sayılarında, konu ile ilgili sekiz makale daha yer almaktadır.)

44. Mehmet Sadık Rıfat Paşa (1807-1857)

Mustafa Reşit Paşa'nın arkadaşı, Viyana elçisi. 1855'de Abdülmecid'e verdiği layihasında, Avrupa Hukuk-ı Umumiyesi'ne girmekle siyasal muvazeneden yararlanabileceğini öğütlerken, büyük devletlerin himaye politikalarına da işaret etmektedir.

Mustafa Reşit 1841'de azledildikten sonra, onun yerine geçince "dışarıdan gelecek nasihatlere memnuniyetle itibar ederiz, ama işlerimizi ilgilendirecek her türlü müdahaleleri şiddetle reddedeceğiz" demiştir.

Hazırladığı Layihalar – Risaleler - Raporlar

1. 1839 tarihli layiha
2. 1841 tarihli layiha
3. Layikine Memuriyet ve Rütbe Verilmesi Hakkında Layiha
4. 1843 tarihli layiha
5. Ülkenin kalkındırılması için ileri sürülen önlemler (1845)
6. 1847 tarihli layiha

7. 1848 tarihli layiha
8. 1855 tarihli layiha
9. Risale-i Ahlak,
10. Zeyl-i Risale-i Ahlak,
11. İdare-i Hükümetin Bazı Kavaid-i Esasiesi,
12. Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale (Viyana elçiliğinin ilk döneminde yazılmış)
13. 1838'de Viyana'dayken Devletin durumu ve alınacak önlemler hakkında bir rapor veriyor.

45. Mustafa Sami Bey

Paris Sefareti katiplerinden. 1840 yılında yazdığı "Avrupa Risalesi"nde İtalya'dan Londra'ya kadar bütün Orta ve Batı Avrupa ülkelerinde edindiği izlenimleri toplamıştır.

46. Tunuslu Hayrettin Paşa (1809-1882)

1868'de yayımlanan "İslam Devleti'nde Zorunlu Reform" başlıklı programın sahibi ve II. Abdülhamid'in sadrazamıdır. Meşrutiyet düşüncesinin öncülü sayılabilir. Reform programını hazırladığında sadrazam değil, daha sonra sadrazam oluyor. "İslam Devleti'nde Zorunlu Reform", 1864-1868 arasındaki reformlara ilişkin genel bilgi sunmaktadır.

M. Zeki Pakalın, "Tunuslu Hayrettin ve Arifi Paşalar", *Yeni Mecmua*, 4, 77, 1940, s. 13-17.

Nahis Sırrı Örik, "Tunus'tan Gelen Sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşa", *Dünya*, 1, 44, 1952.

Ercüment Kuran, "Tunuslu Hayrettin Paşa ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması", *Töre*, 14, 158, 1984, s. 38-39.

Atilla Çetin, "Vefatının 100. Yıl Dönümü Münasebetiyle: Büyük Devlet ve Düşünce Adamı Tunuslu Hayrettin Paşayı Anarken", *Boğaziçi*, 3, 1990, s. 86-94.

47. Ahmet Fethi Paşa

Babası Hafız Ahmet Ağa Rodos'lu olduğu için "Rodosizade"; Sultan Abdülmecid'in kızkardeşiyle evlendiği için de "Damad" olarak anılan, Ahmet Fethi Paşa, 1830'da Ferik (tümgeneral), 1833'te Viyana Büyükelçisi ve bir süre sonra da müşir olmuştur. Valilik ve Paris elçiliği de yapan Damad Fethi, Ticaret Nâzırlığı, Meclisi Vâlâ Reisliği, Harbiye Nâzırlığı ve Tophane Müşirliği de yapmıştır. Bütün bu çeşitli ve önemli görevleri içinde en çok Tophane Müşirliği üzerinde durulur. Damad Fethi "elçi olarak Avrupa illerinde gördüğü yaşam tarzını Boğaz'a getiren ilericilerden birisi" olarak tanıtılmaktadır.

48. Mehmet Emin Ali Paşa (1812-1871)

Islahat Fermanı'nı hazırlıyor

Yenilikçi önlemlere göz kulak olup onları geliştirmek amacıyla 1854'te kurulan Meclis-i Ali-i Tanzimat'ın (Reform Yüksek Kurulu) başlıca mimarlarından biri.

"Genç Osmanlılar"ın yoğun eleştirileriyle yıpranmış, adı tarihe böyle bir eleştiri kamburuyla geçmiştir. Ali Paşa 1869'da kaleme aldığı bir layihada dönemine ilişkin şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: "...Bütün çabalarımız varlığımızı ve Avrupa devletler topluluğuna katılma hakkımızı kabul ettirmeye harcandı. Avrupa'nın ilgisini lehimizde uyandırarak, birçok durumlarda bize karşı sıcak bir sempatinin belirdiğini görmek mutluluğunu elde ettik."

...Öğütlerinin kabul edildiğine, isteklerinin tam olarak yerine getirildiğine ikna ederek Avrupa'yı idare ediyorduk. Bu yarıyarıya doğru idi. Avrupa'nın önerileri çok elverişli görünüyordu, ama bizim için değil, kendileri için. Bunların hepsini kabul etmek bizim için felaket olurdu. Eldeki olanaklar Avrupa'nın öğütlerine göre davranmamıza el vermezdi. Ama bunu açıkça ilan etmek hata olurdu."

Namık Kemal, 25 Kasım 1872'de yayımlanan yazısında Tanzimat'ın bu üç paşasına ilişkin şunları söylemektedir: "...Devlet-i Aliyye'nin en büyük bahtiyarlıklarından biridir ki, bu kadar şiddetli

tehlike içinde Reşit Paşa zuhur eyledi. Tanzimat'ı ilan ile Devlet-i Aliyye'yi kurtardı.....Çıraqları (Ali ve Fuat Paşaları kastederek) ise Tanzimat ve ona müteferriğ olan yalan yanlış nizamat ve calı ve hakiki birtakım ıslahat namıyla Avrupa'yı aldatmaktan başka bir şey düşünmediler." (Necdet Kurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında*....., s. 13-14.)

M. Cavid Baysun, "Ali Paşa'nın Fransızca Bir Mektubu", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 5, 8, 1953, s. 137-145.

49. Keçecizade Mehmet Fuad Paşa (1815-1869)

Keçeciler, Konya'da yaşayan ve soyağacı 16. yüzyıla kadar eksiksiz olarak bilinen bir ailedir. Babası Keçecizade İzzet Molla Efendi, Galata Kadısı.

1864 Vilayet Nizamnamesi'ni Fuat Paşa ile o dönemde Meclis-i Vala üyesi olan Mithat Paşa birlikte hazırlıyorlar. Mordtmann, Fuat Paşa'nın mason olduğunu belirtiyor.

1862'de Maliye'nin ıslahı konusunda bir rapor hazırlıyor, maliyenin durumu ve alınması gereken önlemler hakkında bilgi veriyor.

"...Bendenizce Bab-ı Ali'yi İngiltere'nin dostluğundan mahrum görmektense, birkaç vilayetimizi elden çıkmış görmek daha iyidir." (30 Ocak 1869'da kaleme aldığı yazıdan)

Roderic H. Davison, "Fuat Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi", *Bellekten*, 23, 89, 1959, s. 119-136.

Orhan F. Köprülü, "Fuat Paşa'nın Sadarete Yazılmış Bir Tezkiresi", *Türk Kültürü*, 14, 161, 1976, s. 24-34.

50. Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)

Cevdet Paşa, Osmanlı müesseselerinin batı tarzında ıslahını ve iktisadî hayatta liberalizmi savunmuştur. Adliye ve Maarif nazırlıkları ile Halep Valiliği gibi çeşitli görevlerde bulunmuş olan Cevdet Paşa'nın belki de en çok öne çıkan yönü tarihçiliğidir. "Tarih-i Cevdet" adıyla bilinen ve 6 cilt olarak yayınlanan tarih kitabının yanı sıra "Kıyas-ı Enbiya", "Tezakir" ve "Maruzat" başlıklı eserleri vardır. (Not: Cevdet Paşa'nın adı reform karşıtları arasında da geçmektedir, bkz: Reform Karşıtları – 19.yüzyıl)

M. Şakir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa Hayati-Şahsiyeti-Eserleri (1822-1895)*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1945.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, Hazırlayan: Cavid Baysun, TTK, Ankara 1954.

Cevdet Paşa tarihinden seçmeler / Düzenleyen.ve sadeleştiren S.Irmak, B.K.Çağlar, Milli Eğitim, İstanbul 1973.

Ümid Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1975.

Zeki Arıkan, *Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler*, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27-28 Mayıs 1985.

Bekir Kütükoğlu, *Tarihçi Cevdet Paşa*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986.

Ercüment Kuran, *Türk Tefekkür Tarihinde Ahmet Cevdet Paşa'nın Yeri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986.

Yusuf Halaçoğlu, *Kendi Kaleminden Ahmet Cevdet Paşa*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986.

Eserlerinden seçmeler/Ahmet Cevdet Paşa ; Hazırlayan : Seyit Ali Kahraman, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul 1992.

Ahmet Cevdet Paşa'nın vefatının 100. yılına Armağan (Sempozyum 9-11 Haziran 1995), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997.

51. Sakızlı Ohannes Paşa (1836-1912)

1881 basım tarihli "*Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*" ismini taşıyan ve Türk tarihindeki ilk klasik ekonomi kitabının yazarı olan Sakızlı Ohannes Paşa, ekonomik liberalizmin Osmanlı'daki öncülerindedir. Adam Smith'ten oldukça etkilenen Ohannes Paşa, Osmanlı ekonomisinin önündeki tek çıkış yolunun liberalizm olduğunu vurgulamıştır. İmparatorluğun kalkınması için serbest rekabeti gerekli gören Paşa, himayecilik, devletçilik ve tekel usûlüne, narha (devletin fiyatları belirlemesi) karşıdır. Eserinde özel mülkiyeti savunan Paşa, o dönemde Avrupa'da tartışılmakta olan sosyalizmi eleştirir ve insan doğasına aykırı olduğunu belirtir. Sakızlı Ohannes Paşa Mekteb-i Mülkiye'de "Usul-i İdare" ve "İlm-i Servet-i Milel" dersleri vermiştir.

Sakızlı Ohannes Paşa, *Usul-i İdare*, (Mektebi Mülkiye 4, 5, 6, 7. sınıflar dersnotu) Mektebi Mülkiye Şahane Matbaası, İstanbul 1884. (ÖZEGE 22166)

Sakızlı Ohannes Paşa, *Mebâdî-i İlm-i Servet*, Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litoğrafya Destegâhı, İstanbul 1894.

Sakızlı Ohannes Paşa, *Mebâdî-i İlm-i Servet-i Milel*, Mihran Matbaası, İstanbul 1880.

52. Mithat Paşa (1822-1884)

Tahrirat Katibi yardımcılığı, divan katipliği gibi görevlerden sonra 1852'de Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin Anadolu Kalemi'nin ikinci katipliğine atandı. 1854'te sadrazam olan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa tarafından Rumeli'de yaygınlaşan isyan ve eşkiyalık olaylarını bastırmakla görevlendirildi. Bulgaristan'da düzeni sağladıktan (1857) sonra, Avrupa'nın başlıca kentlerini kapsayan altı aylık bir inceleme gezisine çıktı.

Başarılı çalışmalarından dolayı, Abdülaziz tarafından genel bir reform programı hazırlamakla görevlendirildi. 1864'te üç eyaletin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna Vilayeti'nin başına getirildi ve Osmanlı idari düzenini yeniden belirleyen Vilayet Nizamnamesi'nin uygulanmasına (1864-67) öncülük etti. Vilayet merkezinden köylere kadar yeni meclisler, bayındırlık, fen ve eğitim işlerine bakacak daire müdürlükleri oluşturdu. Ziraat Bankası'nın çekirdeğini oluşturan Memleket Sandığı'nı kurdu. Vergi türlerini ve yükümlülüğünü azaltan düzenlemeler yaptı. Niş valisiyken açtığı 'ıslahhane' adlı sivil teknik okulları yaygınlaştırdı.

1876 Anayasası'nı hazırlayanlar arasında yer alıyor. “Mustafa Reşit, Mehmet Emin ve Mehmet Fuat Paşalar için reform yapmak, kanıtlarını Batı'da ortaya koymuş olan reçeteleri oradan alıp getirmektir...Mithat Paşa içinse eyaletlere kulağını verip dinlemektir. Taşra dünyasını Tanzimat'ın ayrıcalıklı laboratuvarı yapan büyük reformcuların ilki Mithat Paşa oldu.” (Paul Dumont, a.g.m., s.66)

Osmanlı Devlet Adamları İçin Genel Kaynaklar

Andıç, Fuat; Suphan Andıç, *Sadrazam Ali Paşa: Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi, (The Last of the Ottoman Grandees: The Life and the Political Testament of Ali Pasa)*, Eren, İstanbul 2000.

Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri, Çev., yay.haz.E.D.Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1978.

Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1993.

Danışman, Basri H., *Artçı Diplomat: Son Osmanlı Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa*, Arba, İstanbul 1998.

Doğan, İsmail, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi, Sosyopedagojik Bir Karşılaştırma*, İz, İstanbul 1991.

Ebüzziya, Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, I. Cilt, Günümüz diline uyarlayan: Ziyad Ebüzziya, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973.

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi: Ali Reşad (1910), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

Mortmann, Andreas David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar, Bir Osmanlı'dan Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar*, (Çev. Gertraude Songu-Habermann), Pera Yayıncılık, İstanbul 1999.

Karlıga, Bekir, *Islahatçı Bir Düşünür Tunus'lu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, Koba, İstanbul 1995.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1991.

Kurdakul, Necdet, *Tanzimat Dönemi Basınında Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000.

Kurdakul, Necdet, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-ekonomik Fikir Hareketleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1997.

Sapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, Güven Yayınevi, İstanbul 1945.

Özkul, Özgür Bora, *Tanzimatın Unutulmuş Mimarı Sadık Rıfat Paşa*, www.dusuncetarihi.sayfasi.com.

Öztuna, Yılmaz, *Ali Paşa*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1988.

Uluslararası Mithat Paşa Semineri, (8-10 Mayıs 1984, Edirne), Ankara 1986.

(Batılı Devlet Adamları)

19. yüzyıl devlet adamları üzerinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında bir nüfuz yarışı olduğu bilinen bir gerçektir. Elçileri ve elçilik memurlarının reform önerileri ile bu yarışta öne çıkan İngiltere ve Fransa olmuştur.

53. Lord Palmerston (İngiliz Dışişleri Bakanı)

Salih Münir Çorlu, “Lord Palmerston”, *Yeni Türk*, 4, 40, 1936, s. 168-177 ve 4, 41, 1936, s. 236-244.

54. Lord Stratford Canning (İngiliz Büyükelçisi)

“Garblışmamız yolunda devletçe alınan kararlardaki etkisi bakımından tetkike değer bir şahsiyettir.” (Hasan Ali Yücel, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları* için yazdığı önsöz içinde)

Canning, 7 Mart 1832'de Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a bir muhtıra gönderiyor ve bu muhtırada Osmanlı Devletinde kovalayacağı siyasetin ilk belirtilerini açıklıyor. “...sanırım, Türkiye konusunda

belirli bir politika hattı seçip sonuna kadar uygulamanın vakti geldi. Türk imparatorluğu son günlerini yaşamaktadır. Ancak Hristiyan medeniyetine yaklaşmak suretiyle dağılmasını bir müddet için önlemek mümkün olabilir. Bu ihtimal bile zayıf ama ne olursa olsun tek çare. Aksi halde İmparatorluk dağılacak ve sonuç olarak Avrupa barışı uzun yıllar tamiri imkansız bir Hercümerç içine yuvarlanacaktır.”

Caning, “zorunlu devrimlerin yapılabilmesi için alınması gereken tedbirleri salık vermek ve bu tedbirleri desteklemek” görevini üstlenmiş. Önerdiği tedbirler:

1. Disiplinli bir ordu
2. Dirlik düzenliğin kurulabilmesi için bütün idare mekanizmasının ve ordunun ıslahı
3. Vergi reformu
4. Hristiyanlara daha iyi muamele, eşitlik
5. Ulaştırma sisteminin geliştirilmesi, vs.

Caning, 1842’de İstanbul’a elçi olarak geliyor. Kendisine en büyük yardımcının da Mustafa Reşit Paşa olduğunu belirtiyor. Mustafa Reşid’in ilk kez 1832’de Yunanistan’ın sınırlarını tespit için yapılan müzakerede dikkatini çektiğini, Mustafa Reşid Londra’ya elçi olarak geldiğinde tanışıklıklarının ilerlediğini ve Türkiye’de devrim hareketleri konusunda kendisine açıldığını söylüyor. Hatta Mustafa Reşid, Caning’e işin neresinden başlayacağını da sormuş...Reşit Paşa’nın işbaşına getirilmesinde Caning’in rolü var....1843’de Balta Limanı’ndaki görüşmelerinde sık sık buluşmuşlar, ancak yabancı bir diplomatla ilişkisi şüpheye yol açacağından başka birinin evinde gizlice görüşüyorlarmış...Caning, devrim meselelerinin çoğunda kafabirliği etmelerine rağmen, işin uygulanmasında Reşit Paşa’nın çekingen ve ağır davrandığını belirtiyor..bunu da paşanın isteksizliğine değil, meslektaşlarına laf anlatmanın güçlüğüne bağlıyor...Caning’in idarenin ıslahı konusunda sunduğu çeşitli önerileri değerlendirmek üzere, 1848 yılında Babiali’de bir komisyon kurulmuştur.

55. David Urquhart, Sir Henry Layard (1830-1837 yılları arasında elçilik başkatipleri)

Her ikisi de, 1838 Ticaret Anlaşmasının hazırlık döneminde büyük çaba gösteriyorlar. Adam Smith ve Ricardo’nun yapıtları üzerine geniş tartışmalar açarak genç Babiali mensuplarını etkilemekteydiler.

Sir Henry Layard, büyükelçi Canning’in desteğiyle Osmanlı eyaletlerinde dolaşarak, kazılar yaptı...kazı yapması ve bulduğu eserleri dışarı yollayabilmesi için 1846’da bir ferman çıkarıldı. Asur eserleri, Bodrum kazılarında çıkarılan bir sahnak halinde British Museum’a akmaya başladı.

1846’da Sultan Abdülmecid, dünyanın yedi harikasından sayılan Bodrum Mausoleum taşlarını Canning’e hediye etti. Bunlar, kuşkusuz büyükelçiyi değil, İngiliz milletini zenginleştirici şeylerdi. Hediye teşekkürlerle kabul edildi ve Amazonlarla Yunanlıların savaşını tasvir eden alınlığın onyedinci parçasından on ikisi British Museum’a taşındı. (Stanley Lane Poole, agk, s. 95-96)

Özalp Göneralp, “David Urquhart”, *Tarih ve Toplum*, 31, 181, 1999, s. 8-10.

Tekin Yuluğ Kurat, “Mithat Paşa ve Henry Layard, Tartışmalar ve Açıklamalar”, *Uluslararası Mithat Paşa Semineri*, (8-10 Mayıs 1984), Ankara 1986, s. 213-226.

Turgut Işıksal, “Mithat Paşa Hakkında İngiliz Elçisi Layard’ın Düşündükleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2, 1967, s. 40-43.

Münir Aktepe, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard’ın II. Abdülhamid’e Verdiği Rapor”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 22, 1969, s.13-27.

56. Metternich (Avusturya Prensi) ve Kont Appony (Avusturya Elçisi)

Metternich, 1841’de İstanbul elçiliğinde bulunan Kont Appony’e gönderdiği ve içinde Babiali’ye yönelik tavsiyelerin yer aldığı uzun telgrafta şunları söylemektedir: “Osmanlı Devleti çöküş döneminde bulunan bir bedendir. Şurasını gizlemeye çalışmamalıdır ki, çöküş sebebi arasında ilk emelleri Sultan Selim tarafından atılıp son padişahın ancak derin bir cehalete ve sonsuz bir hayale dayanarak teşvik ettiği **Avrupa tarzındaki düşünce ıslahatını** zikretmek gerekir.” Engelhardt’a göre

Türkiye'nin ıslahatları için Fransız kanunlarını tercih ederek örnek almasını Avusturya'nın kışkırdığını hissettiren bu telgrafta yer alan tavsiyeler, o zamana kadar kararsız gibi görünen 'irtica' taraftarlarını cesaretlendirmiştir. (Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, s. 55-57)

Metternich, Osmanlılara Avrupa yasaları ve yönetmelikleri yerine dini yasalara dayanan bir düzen kurmalarını tavsiye etmişti.

Hüner Tuncer, "Metternich Sistemi ve Balkanlardaki Uygulaması", Dış Politika, 11, 3, 1984, s. 16-22.

Helmut Wyklicky, "Prens Metternich'in Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Tesisinde Etkin Rolü Olan Friedrich Jaeger Von Jaxthall'a Yazdığı Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Mektuplar", *Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri Sempozyumu*, 28.4.1986-29.4.1986, İstanbul 1987, s. 78-88.

57. Sir H. Bulwer (İngiltere elçisi)

On dokuzuncu yüzyılda uluslararası politik arenada Rusya'nın önünü kesmek isteyen Batılı büyük güçler, bu alanda yapılacak reformları da yakından izlemekteydiler. Bu güçlerin başında ise İngiltere geliyordu. İngiltere'nin Bab-ı Ali nezdindeki büyükelçisi Sir Henry Bulwer, Osmanlı Devleti'nin sorununu "Avrupalılaştırma ihtiyacı" olarak tanımlamış ve bu doğrultuda yapılacak reformlar konusunda öneriler geliştirmiştir.

Batılı Devlet Adamları İçin Genel Kaynaklar

Dumont, Paul, *Osmanlıcılık, Uluscu Akımlar ve Masonluk: Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan Mütarekeye Fransız Obediyansına Bağlı Mason Locaları*, Çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul 2000.

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi: Ali Reşad (1910), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

Kurdakul, Necdet, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-ekonomik Fikir Hareketleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1997.

Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (Çev. Can Yücel), Yurt Yayınları, Ankara 1988.

Sauvigny, G. de Bertier, *Metternich and His Times*, London 1962.

Tuncer, Hüner, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1996.

Tuncer, Hüner, *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000.

58. Yabancı Projeler ve Elçilik Genelgeleri

Batılı hükümetler, Osmanlı idaresini ıslah etmek için hazırladıkları "projeler"i Babıali'ye tebliğ ediyorlar.... Babıali de uygulamaya geçiriyor... Bunun yanı sıra bir de elçiliklerin hazırladıkları ve çeşitli tavsiyeler içeren genelgeler-raporlar var....

Örneğin İngiltere'nin maliye yönetimi ile ilgili bir projesi var...bu projede İngiltere, yabancıların da mahalli halkın tabi olduğu vergilerle sorumlu olmak şartıyla, hükümetin emlakını satın alma ya da kiralama haklarının olması gerektiğini öneriyor.... maliye idaresinin karma, yani milletlerarası bir komisyonun gözetiminde bulundurulmasını öneriyor... projeden ilginç bir cümle "Avrupalıların düşünce ve tecrübelerine ihtiyaç duyulmadan devlet idaresini ıslah etmek mümkün değildir... Avrupa'nın zeka ve kültüründen yararlanarak Avrupalıların güzide meziyet ve hasletlerine sahip olmak, medeni devletlerin konumuna çıkmak Türklerin elindedir.... Osmanlı Devleti kendi zaaflarının ağırlığı altında ezilerek çöküşe sürükleniyor."

59. [“Reform arabasını ilerletenler”:] Edebiyatçılar – Gazeteciler

Aşağıdaki edebiyatçı-gazeteci isimler “Yeni Osmanlılar” hareketinin başlıca öncüleridir. Bunlarla iktidarda bulunan sadrazamlar arasındaki savaş dikkate değer. Genç Osmanlıların Avrupa’ya sürgün edilmeleri - daha sonra affedilmeleri - yeni sürgünler şeklinde ilerleyen bir savaş durumu.... Dönemin yazarları, sadece “kahve dövücüsünün hınk deycisi” durumunda değillerdir. Batı uygarlığını övüp yüceltmedeki coşkuları, durmadan daha cesur değişiklikleri talep etmeleri, reform arabasını ilerleten güç olmuştur. Dumont’un deyişiyle, “yeni intelligentsia” 1840’lı yıllardan başlayarak gelişmeye başlayan basınla merakını anlatmaktadır. İmparatorluğun etnik ve dinsel cemaatlerinin çoğunun kendi gazeteleri vardır. Çeşitli dillerde yayımlanan bu gazeteler aynı ilerleme inancını dile getirir. Bu dönemde tiyatro da önemli bir rol oynamaya başlayacaktır.

Kaynak: Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi: 1839-1878", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Robert Mantran (ed.), (Çev. Server Tanilli), Adam Yayınları, İstanbul 1995, s. 59-143.

- Münif Paşa (1830-1910)

Ceride-i Havadis’in başyazarı. Osmanlı gazeteciliğinin babaları arasında sayılıyor.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin (Osmanlı Bilim Derneği) kurucusu, bu derneğin yayın organı Mecmua-ı Fünun.

- İbrahim Şinasi (1826-1871)

Aydınlanma felsefesinin büyük hayranıdır, eserlerinde İslama çok nadir yollamada bulunur.

- Ziya Paşa (1825-1880)

Batı’dan gelen modellere karşı en büyük güvensizliği alabildiğine duyarken, öte yandan yeni düşüncenin en ateşli savunucularından biri olarak ortaya çıkar. "Şinasi ve Ziya Paşa, başyazarlığı, ülkenin değişmesi için sürdürdükleri kavgada bir silah olarak kullandılar." (Paul Dumont, a.g.m, s.68) İkiisi birlikte, 1868’de Lonra’da Hürriyet gazetesini çıkarmaya başladılar.

- Namık Kemal (1840-1888)

"Rejim ve kurumların liberalleşmesini hedef alan yıkıcı düşünceler birikimi" (Paul Dumont, a.g.m., s. 70) 1876 tarihli Kanuni Esasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın da aralarında bulunduğu bir heyet tarafından, 1831 tarihli Belçika Anayasası örnek alınarak hazırlanmıştır.

- Mısırlı Prens Mustafa Fazıl (1829-1875)

1867’de sultana seslenen ve reform programı öneren bir açık mektubu yayınlandı. On binlerce nüshası basılıp, bütün imparatorlukta dağıtıldı. Önerdiği reform programının temelinde bir anayasal rejimin kurulması yer alıyordu. Mustafa Fazıl, İstanbul’da 1863’de kurulan Doğu Birliği Locası’na üye bir mason.

- Ali Suavi (1839-1878)

Ali Suavi, Dumont’un yazısında reform arabasını ilerletenler arasında yer alırken, bazı kaynaklarda ‘reform karşıtı’ olarak gösterilmektedir.

60. BASIN -19. yy Reformları

Dönemin basını reform üzerine ilginç örnekler sunuyor:

- Valet Gazetesinin 2 Ağustos 1879 tarih ve 1358. sayısında Kirkor Mergosyan imzalı, “İslahat nedir ve ne ile olur suallerine bir muhtıradır” başlıklı yazıda:

“Herkesin ağzında şöyle bir söz vardır, ıslahat para ile olur ve paranın tedariki için de dış borçlanmalara başvurulur.”

- Turquie Gazetesinde, Ali Paşa’nın ölümünden bir gün sonra, 7 Eylül 1871 tarihli bir yazı:

“Şimdiye kadar reform, ıslahat ve ilerlemenin sözü, sadece devlet kredi almak istediği zaman ediliyor fakat kredi sağlama bağlandığında bütün iyi niyetler hemen unutuluyordu. Şimdi ise Mahmut Nedim Paşa'nın vatansever ve dürüst idaresi altında her şey değişecek, reform ve tasarruf tedbirleri artık ciddiye alınacak.” (A. D. Mordtmann, agk, s. 68)

19. yy reform kaynakları arasında yabancıların çıkardığı gazeteler...

“Osmanlıya Akıl Öğretmek”. Batı’da kapitalist gelişmenin yarattığı bir iletişim aracı olan gazetenin Osmanlı’ya gelmesi 1795’ten itibaren Batılılar eliyle olmuştur. 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu Batı sömürgeciliğinin yoğun faaliyetlerine konu olurken yabancıların ya da azınlıkların kendi dillerinde çıkardıkları gazetelerin sayısı da giderek artmıştır. Bu gazeteler sözcülüğünü yaptıkları çıkarlar adına Osmanlı yönetimine yol göstermeye çalışmışlardır.

Kaynak: Korkmaz Alemdar, *İletişim ve Tarih*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.

➤ Levant Times and Shipping Gazete (1868-1874)

John Laffan Hany adında bir İrlandalı tarafından yayımlandı. İngilizce, Fransızca ve Bulgarca olarak çıktı. Daha çok ekonomik haberlere yer verdiği görülmektedir. Osmanlı Bankası’nın statüsü konusunda aldığı tutum nedeniyle kapatıldı.

➤ Le Progrés d’Orient (Ağustos 1874-Kasım 1874)

John Laffan Hany, Levant Times kapatılınca, bu gazeteyi yayımlamaya başladı, Fransızca olarak. İngiliz politikasının savunuculuğunu yaptı. Özellikle 27 Ekim 1874’den itibaren de la Turquie gazetesinin İngiltere’nin sömürgecilik politikasına yönelttiği eleştiriler üzerine imparatorluğun yönetim sorunlarıyla yakından ilgilenmeye ve eleştiriler getirmeye başlar. Gazete 3 Kasım 1874’de Tanzimat reformlarının gerçekleştirilemediğini, 35 yıldır sürmesine rağmen reformların birçok eksiklikleri olduğunu ve reform sisteminin sürekli olarak yayılmak ve iyileşmek zorunda olduğunu yazdı. Gazete verilen sözlerin tutulması, imparatorlukta farklı gruplar (Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar) arasındaki ayrımın sürdürülmemesi gerektiğini öne sürüyordu. Herkesin yetenekleri ölçüsünde kamu hizmetinde yer alabilmesi gerekiyordu. 12 milyonluk Müslümanlardan yüz bin memur varken, aynı sayıdaki Müslüman olmayanlardan yalnızca 135 kamu görevlisi sayılabiliyordu, gazeteye göre gruplar arasındaki eşitsizlik açıktı. Gazete, İngilizlerin sömürgelerinde uyguladığı sistemin Osmanlı hükümeti için örnek olabileceğini savunuyordu. Osmanlı hükümeti bu yazıların yayımlanması üzerine, gazeteyi kapattı. Hany’ye göre gazetelerinin kapatılmasından sorumlu olan sadrazam Hüseyin Avni Paşa idi.

➤ Le Stamboul (1875-1895)

Hany’nin İngiliz çıkarlarının savunucusu olarak yayın hayatını sürdüren üçüncü gazetesi.

REFORM KARŞITLARI – 19 Yüzyıl

19. yüzyılda Mustafa Reşit Paşa ile Ali ve Fuat Paşalar tarafından uygulanan Tanzimat reformlarına eleştiri getirenler genellikle “müteassıp” kesimler olarak nitelendirilmektedir. Reform karşıtlığı “taassup”, “mutlakiyetçilik” ve “irticai siyaset” kavramlarıyla anlatılmaktadır. Bu kavramların tam karşısında ise “yenilikçilik” ve “ıslahat” yer almaktadır. Bazı kaynaklar,tarihçilerin “Yeni Osmanlılar” olarak isimlendirdiği gazeteci-edebiyatçıları da muhalif isimler arasında saymaktadır.

“Tanzimat'ın üç ünlü paşası, İngiliz eğilimli Mustafa **Reşit**, Fransız eğilimli **Ali ve Fuat** paşalar döneminde muhalefete başlayan Yeni Osmanlıların devletle ilişkileri bir tür **Baba-Oğul ilişkisi** tarzında gelişti. Hem paşazade kökenleri, hem de devlet memuru olmaları nedeniyle olsa gerek, devletle ve padişahla kurdukları **aşk-nefret ilişkisi**, herhalde o dönem için sadece Osmanlı muhaliflerine özgüydü.” (Kaynak: Ahmet Özcan: “Elit Dönüşümü: Jön Türkler Örneği”, www.haber10.com/makale)

Koca Hüseyin Paşa. Tanzimat hükümlerini uygulamayarak, aleyhinde olduğu için sadareten azledilmiştir.

Damat Sait Paşa. “Serasker Damat Sait Paşa'nın huzur-ı hümayunda ısrarı üzerine 1264 Cemad'ülevlası'nda Reşit Paşa'nın azliyle Sadaret Sarı İbrahim Paşa'ya verildi. Damat Sait Paşa müteassıp bir kimse olup, Reşit Paşa ve taraftarlarını dinsizlik ile suçlayarak kimini idam ve kimini nefyettirmek ve İstanbul'u yenilik cereyanı taraftarlarından kurtarmak hulyalarına saptı.” (Tarih-i Lütü, Cilt 8, s. 193-194)

Akif Paşa. “Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmasının nasıl başladığını anlatan İngiliz diplomat David Urquhart, ilk defa bu konuyla ilgili olarak kendisinin görevlendirildiğini itiraf eder. Yıl 1828, Osmanlı Devleti, Osmanlı-Rus Savaşının ardından Ruslarla antlaşma imzalamış ve antlaşma gereği Rusya'ya ağır bir savaş tazminatı ödeyecektir. Tam bu esnada İngiliz ve Fransız sermaye sahipleri, İngiliz Hükümeti aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne dış borç kabul ettirmesi için David Urquhart'ı görevlendirirler. Urquhart, İstanbul'a gelir ve maliyeden sorumlu nazır olan Akif Paşa ile görüşür. Kendisine verilen emir, mutlaka Osmanlı Devleti'ne borcu kabul ettirilmesi şeklindedir. Urquhart'ın bütün ısrarlarına rağmen, Akif Paşa, çok net bir dille borçlanmayı red eder.” (Kaynak: Hüseyin Çelik, “Osmanlıdan Cumhuriyete Türkiye'nin Dış Borçları”, www.huseyincelik.net/makaleler)

Ahmet Cevdet Paşa. “ - İnsan doğuştan medeniyete yatkındır.. diyen Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Türk- İslam ve doğu kültürü ile yenilikçi batı arasında sentez yapmaya çalışmış bir şahsiyettir. Osmanlı müesseselerinin İslamî esaslara dayandığını dikkate alarak Batı devletleriyle Osmanlı Devleti'nin farklı din ve medeniyetlerden doğduğunu, bu sebeple de her yönden batılılaşmanın hem yanlış hem de imkansız olduğunu düşünmüş, sonuç olarak Batı taklitçiliğine ve maddeci felsefeye şiddetle karşı çıkmıştır... Yeniciliğe de açık olan Cevdet Paşa, Batı'nın pozitif alandaki üstünlüğünü kabul ederek Osmanlı müesseselerinin batı tarzında ıslahını savunmuştur.”

Mizancı Murat. “Referansı İslam olan, ekonomide ve siyasette İslamın şeri hükümlerini savunan İttihadı Muhammedi Partisi'nin fikir babasıdır.”

Urquhart Okulu. Türkiye'nin “reform” adlı düşmanı kendi içinde barındırdığı ve bu düşmanı yenmesi gerektiği temel görüşünden hareket ederler.

Ali Suavi Efendi. “Urquhart” ekolüne bağlıdır. “Rum, Bulgar, Sırp ve bütün diğer reaya hepsi namussuz, önce onları kamçı ile dövmeli sonra işe koşmalı. En iyi meşrutiyet budur. Sonra Avrupalı güçler tavsiyeleriyle çıkıp geldiğinde onları kapı dışarı etmeli.”

19. yüzyıl için Genel Kaynaklar

Abbaslı, Nazile, *Ali Suavi: Düşünce Yapısı*, Bilge Karınca, İstanbul 2002.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi, İstanbul 1987.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978.

Beyhan, Mehmet Ali, "Islahatlar ve Buhranlar Literatürü: III. Selim ve II. Mahmud Dönemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2003, s. 57-99.

Çulcu, Murat, *Osmanlı'da Çağdaşlaşma-Taassup Çatışması*, Kastaş, İstanbul 1990. Davison, Roderic H., *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, The Isis Press, İstanbul 1999.

Engelhard, E., *Tanzimat*, Çev. A. Düz, Milliyet, İstanbul 1976.

Engelhard, E., *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniyye'nin Tarih-i Islahatı: 1826-1882*, Mütercim: Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1910. (eski yazı)

Engelhardt, E., *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

Gencer, Mustafa, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhü"*, İletişim, İstanbul 2003. Koray, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul 1991.

Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve "Jön Türkler"*, Tan, İstanbul 1945.

Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1959.

Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, 4 Cilt, (I. Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, II. Kemalizm. III. Modernleşme ve Batıcılık. IV. Milliyetçilik. V. Muhafazakarlık.) İletişim, İstanbul 2001.

Onur, Vedad, *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları*, Başnur Matbaası, Ankara ?.

Sevengil, Refik Ahmet, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, Mili Eğitim Basımevi, Ankara 1961.

Shaw, Stanford Jay, "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Amacı ve Başarılarının Bazı Yönleri", *Ortadoğuda Modernleşme* (Haz. William R. Polk, Richard L. Chambers), İstanbul 1995, s. 48.

Shaw, Stanford Jay, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformies", *Beginnings of Modernization in the Middle East the Nineteenth Century* (eds. William R. Polk and Richard L. Chambers), The University of Chicago, 1968, s. 29-39.

Şirvanlı Fatih Efendi, *Gülzar-ı Fütühat, Bir Görgü Tanığının Kalemile Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı*, Hazırlayan: Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi, İstanbul 2001.

Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Milli Kütüphane, Ankara 1989.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılulaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960.

Uzun, Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme*, Eren, İstanbul 2002.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979.

Zakia, Zehra, "Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) Reformları", *Osmanlı*, Ankara 1999, Cilt 7, s. 250-257.

20. YÜZYIL KAYNAKLARI – 1900 - 1925

Yirminci yüzyıl kaynakları şu kataloğlardan yapılan taramayla elde edilmiştir. Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara 2001. (Nüvis Beşeri Araştırmalar ve Yayıncılık tarafından hazırlanan bibliyografya, 1584-1986 yılları arasında Arap, Yunan ve Ermeni harfleriyle basılmış 37.359 farklı isimli Türkçe esere ait 50.760 bibliyografik künyeyi içermektedir.)

Kısaltmalar:

AEKMK: İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Kısmı

BDK: Beyazıt Devlet Kütüphanesi

MİL: Milli Kütüphane

ÖZEĞE: Seyfettin Özege Katalođu, Atatürk Üniversitesi.

TBTK: Türkiye Basmaları Toplu Katalođu, Milli Kütüphane.

1. *Usul-i İdare ve Islahat*, 1902. (MİL - ÖZEĞE 22171)
2. Jean Emsin, *Fıkr-i Islahat*, (Çev. Dr. Lütfi), Matbaai İçtihad, Cenevre 1904. (MİL-ÖZEĞE 5676)
3. *Islahat Risalesi*, Kahire 1905. (MİL - ÖZEĞE 8165)
4. Selanikli Mehmet Tevfik, *Musavver Islahat-i Osmaniye Tarihi*, Selanik Matbaası, İstanbul 1908. (ÖZEĞE 14450)
5. Prens Sabahaddin, *Teşebbüs-ü şahsi ve Ademi Merkezîyet Hakkında İkinci Bir İzah*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1908. (BDK-ÖZEĞE 20830)
6. L. Rembert, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye Bütçesi ve Dühan İdare-i İnhisariyesi Hakkında Reji Müdürü Umumisi L. Rembert Tarafından Maliye Nezaretiyle Meclis-i Mebusan Muvazene Encümenine Takdim Edilen Layiha*. İstanbul 1909. (ÖZEĞE 3938)
7. Mehmet Memduh Paşa, *Yemen Islahatı ve Bazı Mütalaat*, Nümunei Tıbaat Matbaası, İstanbul 1909. (AEKMK – MİL - ÖZEĞE 22945)
8. Seyyid Ahmed, *Yemen Hakkında San'a Mebusu Miralay Seyyid Ahmed Beyefendi Tarafından Esbab-ı Mucibesiyile Beraber On Maddeyi Şamil Olarak Kaleme Alınan ve Layiha Encümeni İfadesiyle Müzakere-i Umumiyyede Kuvve-i İcraiyyeye Havalesine Karar Verilen Layiha-i Islahiyyedir*. İstanbul Sadayî Millet Matbaası. (ÖZEĞE 22943)
9. Nureddin, *Yemen Ahvalinin Islahı Hakkında Siverek Mebusu Nurettin Bey Tarafından Tanzim Olunan Layihadır*. Matbaai Amire, İstanbul 1910. (ÖZEĞE 22940)
10. Lütfi Fikri, *Yemen Vilayetinin Suret-i İdaresi Hakkında Dersim Mebusu Lütfi Fikri Beyin Teklif-i Kanunu Layihası*, Matbaai Amire, İstanbul 1910. (ÖZEĞE 22962)
11. Gazi Ahmed Muhtar Paşa (Katırcıoğlu), *Sene-i Maliye'nin Lüzum-u Islahı Hakkında Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Takriri Suretidir*. İstanbul 1910. (ÖZEĞE 17766 - TBTK 1890)
12. *Tersane-i Amirane ve Miri Fabrikalarının Islah ve Tanzimi Hakkında Bazı Mülazahat, Matbai Hayriye ve Şürekası*, İstanbul 1910. (ÖZEĞE 20730)
13. Mösyö Ultramar, *Mülkiye ve İlmiye ve Askeri Tekaiüd Sandıklarının Islahı İçin Celb Edilen Mütihazsıs Mösyö Ultramar Tarafından Tanzim Kılınan Rapor Sureti Mütercemesidir*, Amire Matbaası, İstanbul 1911. (MİL - ÖZEĞE 14792)
14. Osmanlı Sosyalist Fırkası, *Hatt-ı Hareket Beyannamesi, Islahat Programı, Belediye Programı*, Paris 1912. (ÖZEĞE 15987)
15. Ludovic de Contenson, *Anadolu'da Islahat, Ermeni Meselesi, Suriye Meselesi*, (Çev. Ragıp Rıfıkı Özgürel), Nefaset Matbaası, İstanbul 1913. (ÖZEĞE 771, TBTK 7663)

16. Kazanlı Halim Sabit Şibay (Sabiroğlu), *Ulema ve Talebe-i Umum Efendilere. Islah-ı Medaris Münasebetiyle*. Sırat-ı Müstakim Matbaası, İstanbul 1913. (BDK – MİL - ÖZEĞE 21975 - TBTK 12325)
17. Parvus (Alexander Helphand), *Türkiye'nin Can Damarı Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı*, Çev. Emin Raşid, Şems Matbaası, İstanbul 1914. (BDK – MİL - ÖZEĞE 21887)
18. M. Bedri, *Kırmızı Kitab. İttihat ve Terakki – Ademi Merkeziyet*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1914. (MİL-ÖZEĞE, 10717)
19. Mehmet Şeref (Aykut), *Bu Devlet Nasıl İdare Olunur?* Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, İstanbul 1915. (ÖZEĞE 2585 - TBTK 5337)
20. Zekai, *İdari Teşkilat ve Islahat Hakkında Tenkidat ve Mütalaat*, Kayseri Liva Matbaası, Kayseri 1916. (ÖZEĞE 8489)
21. *Dahiliye Nezaretine Merbut Olmak Üzere Memurini İdare Mektebi Unvanıyla Bir Mekteb-i Ali Tesisi Hakkında Layiha-ı Kanuniye*, Meclisi Mebusan Matbaası, İstanbul 1918. (TBTK 8018)
22. *Trabzon ve Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti Program ve Beyannamesi*, Şems Matbaası, İstanbul 1921. (ÖZEĞE 21193)
23. *Türk Ademi Merkeziyet 'Müsavet' Fırkasının Meramnamesi*, Layiha, Baku Hükümet İliktirik Matbaası, Fırka Heyet-i Merkeziyesi. (ÖZEĞE 21383)
24. *Türk Ademi Merkeziyet Halk Fırkası "Müsavet"ın Programı, 1. Nazariyat ve Uzak Maksad*, Baku 1922. (ÖZEĞE 21384)
25. Osman Zeki, *Genç İdarecilere İdari ve İctimai Düsturlar*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1923. (MİL)
26. Midhat İzzet Saylam, *Islahat Önünde Düşüncem*, Bursa Matbaası Vilayet, Bursa 1925. (MİL-ÖZEĞE 8164)
27. Mustafa Celaeddin, *Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükaleme*, İstanbul Tercüman-ı Ahval Matbaası, İstanbul ? (ÖZEĞE, 2282)
28. İsmail Hakkı Göreli, *Usul-i İdare ve Kavanin*, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1925. (ÖZEĞE 22172 - TBTK 11646)